

Van Mourik Broekmanweg 6
Postbus 49
2600 AA Delft

www.tno.nl

T +31 15 276 30 00

F +31 15 276 30 10

info-BenO@tno.nl

TNO-rapport

TNO-034-DTM-2009-02159

Creatief Den Haag: stand van zaken 2009

Datum	29 mei 2009
Auteur(s)	Monique Roso Thijmen van Bree Elmer Rietveld
Opdrachtgever	Gemeente Den Haag
Projectnummer	034.20165
Rubricering rapport	
Titel	
Samenvatting	
Rapporttekst	
Bijlagen	
Aantal pagina's	48 (incl. bijlagen)
Aantal bijlagen	

Alle rechten voorbehouden. Niets uit dit rapport mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van TNO.

Indien dit rapport in opdracht werd uitgebracht, wordt voor de rechten en verplichtingen van opdrachtgever en opdrachtnemer verwezen naar de Algemene Voorwaarden voor onderzoeksopdrachten aan TNO, dan wel de betreffende terzake tussen de partijen gesloten overeenkomst.

Het ter inzage geven van het TNO-rapport aan direct belanghebbenden is toegestaan.

Inhoudsopgave

	Managementsamenvatting	7
1	Inleiding	11
1.1	Voorgeschiedenis	11
1.2	Methodiek	13
1.3	Beleid sinds 2005	13
1.4	Leeswijzer	14
2	Creatieve industrie en ambachten in Den Haag	17
2.1	Ontwikkeling werkgelegenheid creatieve industrie en ambachten	17
2.2	Ontwikkeling vestigingen creatieve industrie en ambachten	19
2.3	Starters in creatieve industrie en ambachten in Den Haag	22
2.4	Structuur en geografische spreiding creatieve industrie en ambachten	23
3	Creatieve industrie en ambachten in Haaglanden	27
3.1	Ontwikkeling Haaglanden 2000-2008	27
3.2	Structuur van de creatieve industrie in de regio Haaglanden	29
3.3	Bedrijfsomvang	32
3.4	Starters in creatieve industrie en ambachten in Haaglanden	35
4	Creatieve industrie en ambachten Haaglanden vergeleken	37
4.1	Haaglanden ten opzichte van Nederland	37
4.2	Den Haag ten opzichte van referentiesteden	39
5	Conclusies	43
5.1	Trends	43
5.2	Kracht en zwakte Den Haag	43
5.3	Regio manifesteert zich	44
5.4	Beleidscontext en aanbevelingen	44

Tabellen en Figuren**Tabellen**

Tabel 2.1:	Aantal voltijdbanen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2000-2008	17
Tabel 2.2:	Ontwikkeling voltijdbanen creatieve industrie en ambachten Den Haag, gemiddelde jaarlijkse groei 2000-2005, 2006-2008 en 2000-2008, in procenten.....	19
Tabel 2.3:	Ontwikkeling voltijdbanen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2006-2008 en 2000-2008, absoluut	19
Tabel 2.4:	Aantal vestigingen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2000-2008	20
Tabel 2.5:	Ontwikkeling vestigingen creatieve industrie en ambachten Den Haag, gemiddelde jaarlijkse groei 2000-2005, 2006-2008 en 2000-2008, in procenten.....	21
Tabel 2.6:	Ontwikkeling vestigingen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2006-2008 en 2000-2008, absoluut	22
Tabel 2.7:	Aantal starters in Den Haag creatieve industrie en ambachten (% van het totaal aantal vestigingen).....	22
Tabel 2.8:	Percentage van het aantal starters dat in 2008 nog actief is, naar oprichtingsjaar.....	23
Tabel 3.1:	Aantal voltijdbanen en vestigingen creatieve industrie en ambachten regio Haaglanden, 2008	27
Tabel 3.2:	Gemiddelde jaarlijkse groei creatieve industrie en ambachten regio Haaglanden, 2000-2008, in procenten (absolute groei tussen haakjes)	28
Tabel 3.3:	Gemiddelde jaarlijkse groei creatieve industrie en ambachten regio Haaglanden, 2006-2008, in procenten (absolute groei tussen haakjes)	29
Tabel 3.4:	Aandelen gemeenten Haaglanden in subsectoren creatieve industrie en ambachten, 2008, in procenten (aandelen 2000 in procenten tussen haakjes)	29
Tabel 3.5:	Omvang (aandeel) creatieve industrie per deelgebied Haaglanden op basis van banen, 2008	30
Tabel 3.6:	Omvang (absoluut) creatieve industrie per deelgebied Haaglanden op basis van banen, 2008	31
Tabel 3.7:	Aandeel creatieve industrie en ambachten in gehele economie, deelgebieden in Haaglanden, 2008 in procenten (aandeel in 2000 in procenten tussen haakjes).....	31
Tabel 3.8:	Aantal starters in regio Haaglanden creatieve industrie en ambachten (% van het totaal aantal vestigingen).....	35
Tabel 3.9:	Percentage van de starters in regio Haaglanden dat in 2008 nog actief is, naar oprichtingsjaar	36
Tabel 4.1:	Aandeel in economie 2007, in procenten.....	37
Tabel 4.2:	Gemiddelde jaarlijkse werkgelegenheids groei 2000-2007, in procenten.....	38
Tabel 4.3:	Bedrijfs grootte 2007, in voltijdbanen per vestiging.....	38

Tabel 4.4:	Gemiddelde jaarlijkse groei voltijdbanen creatieve industrie (incl. subsectoren) en ambachten, 2000-2007, Den Haag en zeven referentiesteden, in procenten (tussen haakjes gemiddelde jaarlijkse groei 2000-2005).....	39
Tabel 4.5:	Classificatie referentiesteden naar werkgelegenheids groei creatieve industrie	40
Tabel 4.6:	Aantal werkzame personen* vier grote steden per 1 januari 2008.....	41
Tabel 4.7:	Groei aantal werkzame personen* vier grote steden 1 januari 2007-1 januari 2008	42

Figuren

Figuur 2.1:	Groei voltijdbanen creatieve industrie en ambachten, Den Haag, 2001-2008 (jaar-op-jaar).....	18
Figuur 2.2:	Groei vestigingen creatieve industrie en ambachten, Den Haag, 2001-2008 (jaar-op-jaar).....	21
Figuur 2.3:	Structuur creatieve industrie Den Haag, 2000 en 2008, in procenten.....	23
Figuur 2.4:	Specialisatie creatieve industrie naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008.....	24
Figuur 2.5:	Specialisatie ambachten naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008.....	25
Figuur 2.6:	Specialisatie kunsten en cultureel erfgoed naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008	25
Figuur 2.7:	Specialisatie media en entertainment naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008.....	26
Figuur 2.8:	Specialisatie creatieve zakelijke dienstverlening naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008.....	26
Figuur 3.1:	Bedrijfsomvang regio Haaglanden, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging.....	32
Figuur 3.2:	Bedrijfsomvang Den Haag, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging.....	33
Figuur 3.3:	Bedrijfsomvang Delft, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging	33
Figuur 3.4:	Bedrijfsomvang Zoetermeer, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging.....	34
Figuur 3.5:	Bedrijfsomvang overig Haaglanden, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging.....	35
Figuur: 4.1:	Specialisatie Den Haag en referentiesteden in creatieve industrie, 2000+2007, creatieve industrie als aandeel in gehele werkgelegenheid	41

Managementsamenvatting

Trends en omvang: groeispurt Haagse creatieve industrie vanaf 2006

Den Haag herbergt ruim 9.000 voltijdbanen in de creatieve industrie. Tussen 2000 en 2008 steeg het aantal banen in de creatieve industrie met bijna 400 (+5%). De groei is met name toe te schrijven aan de sector kunsten en cultureel erfgoed en in mindere mate aan de mediasector. In de creatieve zakelijke dienstverlening, die goed is voor de helft van de banen in de creatieve industrie, ging juist werkgelegenheid verloren.

Er is geen sprake van een constante groei van de werkgelegenheid in de creatieve industrie; de sector reageert sterk op de conjunctuur. Tot 2005 gingen juist veel banen verloren. Vanaf 2006 groeide de werkgelegenheid weer. Tussen 2006-2008 groeide het aantal banen met 1.400. Door deze groeispurt werd het verlies uit voorgaande jaren teniet gedaan. In 2007 was de omvang van de creatieve sector weer op het niveau van 2000. Omdat echter het aantal banen in de gehele Haagse economie sneller groeide dan in de creatieve industrie, nam het aandeel van de creatieve industrie af van 4% in 2000 naar 3,7% in 2008. Ambachtelijke bedrijven hebben een aandeel van slechts 0,2% in de Haagse economie, maar de sector heeft de werkgelegenheid met 100 voltijdbanen zien groeien tussen 2000-2008, wat resulteert in een verdubbeling van het aandeel in de economie van 0,1 naar 0,2%.

Het aantal vestigingen in de creatieve industrie stijgt sneller dan het aantal voltijdbanen: van 1.550 in 2000 naar 2.700 in 2008 (+74%). Dit betekent enerzijds dat er sprake is van schaalverkleining en anderzijds dat er een toename is van het aantal parttime banen in de creatieve industrie. Het hoogste percentage starters is te vinden in de creatieve zakelijke dienstverlening. Het aantal starters stijgt sinds het dieptepunt in 2003. De creatieve industrie in Den Haag concentreert zich in belangrijke mate in het centrum van de stad met een grote uitstraling naar de omliggende buurten. Hier concentreren zich met name de sector kunst en cultureel erfgoed (musea) en de creatieve zakelijke dienstverlening. Daarnaast komen Scheveningen en Ypenburg (mediabedrijf TV West, technisch ontwerp bureau Imtech) naar voren als belangrijke concentratiegebieden.

De startersratio (het aantal starters als percentage van het aantal ondernemingen) lag in 2001 in de regio Haaglanden een fractie hoger dan in de stad Den Haag, zowel voor de subsectoren in de creatieve industrie als voor de ambachten. In 2008 echter liggen de startersratio's voor mediasector, de creatieve zakelijke diensten en de ambachten in Den Haag hoger dan in de regio als geheel. Den Haag heeft zijn achterstand op dit punt dus kunnen inlopen.

Creatieve industrie in regio Haaglanden: vasthouden van de groei noodzakelijk

Den Haag is in de regio Haaglanden het concentratiegebied van creatieve industrie: in de gemeente is 55% van de creatieve industrie in de regio gevestigd (2000: 58%). Delft en Zoetermeer huisvesten 13% respectievelijk 11% van de creatieve industrie. In de zes gemeenten die in dit rapport worden aangeduid met Overig Haaglanden (Wassenaar, Rijswijk, Leidschendam-Voorburg, Pijnacker-Nootdorp, Midden-Delfland en Westland) is 21% van de creatieve industrie gevestigd. Delft komt naar voren als nieuwe magneet: het regionale aandeel creatieve industrie klom van 8 naar 13%. Deze groei is met name tussen 2000-2006 gerealiseerd; daarna is de groei stilgevallen. De creatieve zakelijke dienstverlening toonde zich hier de sterkste groeisector, gevolgd door de kunstsector.

In termen van specialisatie onderscheidt Haaglanden zich niet ten opzichte van Nederland. Op het niveau van subsectoren kent de regio wel specialisaties, namelijk in de kunst- en cultuursector en in de creatieve zakelijke dienstverlening. In media en entertainment daarentegen kent de regio een relatieve ondervertegenwoordiging. Gelet op de dominante positie van de Noordvleugel van de Randstad in de media- en entertainment-industrie wekt dit geen verbazing.

Tot 2007 groeide de creatieve industrie op nationaal niveau sneller dan op regionaal niveau. Dat geldt in alle deelsectoren van de creatieve industrie.

Ten opzichte van referentiesteden vertoonde Den Haag tot 2007 eveneens een achterblijvende groei. De recente groeispurt van Den Haag kan hier verandering in brengen maar de opgave is dan wel om deze versterkte groei vast te houden.

Ontwikkelingsperspectief: versterken productienetwerken creatieve industrie

Het aantal voltijdbanen in de Haagse economie als geheel is sneller gestegen dan het aantal voltijdbanen in de creatieve industrie tussen 2000-2008. De creatieve industrie in Den Haag heeft tussen 2000 en 2005 veel banen verloren. De groei van het aantal banen in de creatieve industrie is pas in 2006 weer aangetrokken. Het is niet mogelijk om dit geheel toe te schrijven aan het beleid Creatieve Stad Den Haag; de gehele economie trekt vanaf dat jaar aan wat leidt tot meer vestigingen en groei van de werkgelegenheid. Alleen het jaar 2007 laat een aanmerkelijk verschil in groei van het aantal voltijdbanen en het aantal vestigingen zien ten gunste van de creatieve industrie. In de andere jaren loopt de creatieve industrie in de pas met de economische trend.

Den Haag heeft met het beleid Creatieve Stad wel gezorgd voor een voor de creatieve sector geschikt vestigings- en startersklimaat. De gemeente investeert in fysieke randvoorwaarden (bedrijfsruimten) en in de vorming van netwerken tussen creatieve ondernemers. Wat relevant is echter voor het overleven en verankeren van creatieve bedrijven is de aanwezigheid van afnemers en het faciliteren van netwerken tussen opdrachtnemers en opdrachtgevers. In vergelijking met Amsterdam en de gehele Noordvleugel van de Randstad mist Den Haag de schaal van bedrijfsleven die een motor is voor de creatieve zakelijke dienstverlening. De sector media en entertainment floreert als er sprake is van een netwerk van contentproducenten en media. Mediabedrijven in de Noordvleugel van de Randstad zijn op die manier sterk met elkaar verknoopt en contentproducenten kunnen schakelen tussen afnemers.

Aanbevelingen: succesvolle creatieve ondernemingen zijn marktgericht

Voortzetting van het programma Creatief Den Haag wordt aanbevolen om de randvoorwaarden voor vestiging te optimaliseren. Op die manier kan ook de in 2007 ingezette groei van de creatieve sector worden bestendigd.

Voor het succes van ondernemingen zal echter een accent moeten worden gelegd op het ondersteunen van krachtige productienetwerken in de richting van zowel de zakelijke als de particuliere markten. Dit kan tegemoetkomen aan een aantal belemmeringen die samenhangen met de kleinschaligheid van de creatieve sector, zoals het ontbreken van schaalvoordelen in acquisitie, productontwikkeling en financiering. Hierdoor kan ook een betere basis voor de individuele creatieve ondernemer ontstaan zodat het aantal voltijdbanen in de creatieve sector kan groeien.

Het programma Creatief Den Haag kan op de volgende manieren worden geïntensifieerd:

- Onbekend is in hoeverre er sprake is van krachtig lokaal of regionaal netwerk tussen opdrachtgevers en opdrachtnemers zodat het economisch potentieel van de creatieve sector in de lokale economie kan worden verankerd. De creatieve sectoren in Amsterdam en Eindhoven leveren goede prestaties via dit model. Er zou aanvullend onderzoek moeten plaatsvinden naar de omvang en effectiviteit van deze productienetwerken in Den Haag en de Haagse regio. Hieruit komen aanknopingspunten naar voren voor maatregelen om groeiambities te ondersteunen.
- Ook een netwerk tussen opdrachtnemers vanuit verschillende disciplines kan bijdragen aan de versterking van de Haagse creatieve industrie: interactie kan bijdragen aan een breder en innovatiever aanbod. Dat zou kunnen aansluiten bij de behoeften van belangrijke klantgroepen in Den Haag zoals consultancy en rijksoverheid. De bestaande inspanningen om netwerken tussen creatieven te versterken, kunnen ook meer worden gericht op versterking van de multidisciplinariteit en inzicht in marktbehoeften.
- Behalve aan traditionele creatieve producten (mediaproductie, ontwerp) hebben overheid en (internationale) non-gouvernementele organisaties ook behoefte aan innovatie van werk- of overlegvormen. Dit is een vorm van toegepaste creativiteit, waarbij de kerncompetentie uit de creatieve sector kan worden benut om de kerncompetenties van andere sectoren te verbeteren. Organisaties zoals Kunstenaars&Co ondersteunen creatieve ondernemers onder meer bij de ontwikkeling van deze vorm van zakelijke dienstverlening. Dergelijke kruisverbanden kunnen beide economische sectoren ten goede komen en zouden vaker kunnen worden toegepast.
- De toenemende schaalverkleining en het grote aantal parttime banen in de creatieve sector hebben gevolgen voor het lokaal en regionaal ruimtelijk-economisch beleid. Om hier goed op te kunnen inspelen, zouden toekomstige beleidsmaatregelen hiermee rekening moeten houden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de ruimtelijke ordening (functiemenging op wijkniveau bestemmingsplantechnisch regelen, woon-werkcombinaties mogelijk maken).
- Daarnaast zal met name de particuliere markt zich moeten manifesteren. De toenemende welvaart in het algemeen en de koopkracht van de groeiende groep internationale werknemers in het bijzonder betekenen een groeiende markt voor bestedingen in kunst en cultuur en in ambachtelijke producten. Uit andere onderzoeken komt naar voren dat de groei in de ambachten met name schuilt in bedrijven die maatwerk leveren in meubels, mode en sieraden. Om deze particuliere markt te stimuleren, is een grotere zichtbaarheid van het aanbod van ambachtelijke en/of creatieve producten vereist. Dat kan zeer uiteenlopende vormen krijgen, variërend van ruimtelijke clustering van verkoopruimtes tot (verkoop)tentoonstellingen van Haagse ontwerpers.

1 Inleiding

1.1 Voorgeschiedenis

In 2007 verscheen het TNO-rapport Creatief Den Haag - de creatieve industrie in de regio Haaglanden. In dit rapport stonden de omvang, specialisatie en dynamiek van de sector centraal. Het onderzoek vond zijn oorsprong in de groeiende aandacht voor cultuur en creativiteit als onderdeel van het stedelijk weefsel en de stedelijke economie. Met name vanuit Angelsaksische landen is literatuur beschikbaar over de relatie tussen cultuur, creativiteit en economie (Scott, Florida, Landry). Allen Scott onderzocht de relatie tussen creatieve bedrijfstakken en stedelijke productiemilieus, onder meer in Hollywood. Richard Florida (2002) wees op de trend dat kennisintensieve beroepsgroepen zich in hun woonplaatskeuze sterk laten leiden door de aanwezigheid van culturele voorzieningen. Dit leidde tot het 'drie T-model', waarin de combinatie van talent, tolerantie en technologie een basis vormt voor stedelijke economische ontwikkeling. Charles Landry (2000) benadrukte dat steden in de internationale concurrentie om werk en welvaart de lokale creativiteit in al haar facetten moet benutten. Dat kunnen culturele voorzieningen zijn maar ook innovatieve wijzen van samenwerking, ruimtelijke kwaliteiten en het benutten van de ideeën van oorspronkelijke geesten.

Op Nederlandse schaal is dit inmiddels aangevuld met een groot aantal empirische studies naar creatieve sectoren in Nederland en de Nederlandse steden (Rutten et al 2004; Rutten et al 2005; De Bruijn et al 2007, Kloosterman 2004). Daarvoor was het nodig om allereerst de begrippen creatieve klasse (Florida) en creatieve industrie te scheiden. In het werk van Florida bijvoorbeeld wordt de creatieve klasse zeer ruim gedefinieerd waardoor deze in de Nederlandse context nagenoeg zou samenvallen met het gehele segment van hoogopgeleiden in de beroepsbevolking. De kritiek hierop was dat hiermee niet de kern van de creatieve economie werd aangeduid. Rutten et al (2004) ontwikkelden als antwoord hierop het concept van de creatieve industrie, dat sindsdien als standaard wordt gehanteerd voor analyse van de creatieve industrie in regionaal-economisch perspectief (tabel 1.1).

Tabel 1.1: Bedrijfstakken in de definitie van de creatieve industrie

SBI	Kunsten	SBI Media en entertainment	SBI Creatieve zakelijke diensten
9231.1	Beoefening van podiumkunst	2211 Uitgeverijen van boeken e.d.	7420.1 Architectuur en technisch ontwerp
9231.2	Producenten van podiumkunst	2212 Uitgeverijen van dagbladen	7420.2 Technisch ontwerp en advies, stedenbouw e.d.
9231.3	Beoefening van schepende kunst	2213 Uitgeverijen van tijdschriften	7440.1 Reclameontwerp- en adviesbureaus
9232.1	Theaters, schouwburgen en concertzalen	2214 Uitgeverijen van geluidsopnamen	7440.2 Overige reclamediensten
9232.3	Dienstverlening voor kunstbeoefening	2215 Overige uitgeverijen	7487.5 Interieur-, modeontwerpers
9252.1	Kunstgalerieën, expositieruimten	7481.1 Fotografie	
9252.2	Musea	9211.1 Productie van (video)films	
		9211.2 Ondersteuning (video)filmproductie	
		9220.1 Omroeporganisaties	

SBI	Kunsten	SBI Media en entertainment	SBI Creatieve zakelijke diensten
		9220.2 Productie van radio- en televisie-programma's	
		9220.3 Ondersteunende activiteiten voor radio en televisie	
		9213 Vertoning van films	
		9234.3 Overig amusement	
		9240 Pers-, nieuwsbureaus; journalisten	

Bron: Rutte et al (2004)

In de nulmeting van de creatieve industrie in de regio Haaglanden uit 2007 zijn ook de ambachtelijke bedrijven betrokken. Dit is gedaan vanuit de redenering dat zowel creatieve industrie als ambachtelijke bedrijven behoefte hebben aan een stedelijke omgeving met een hoge dichtheid als vestigings- en productiemilieu. Voor de creatieve industrie vormt de stedelijke omgeving het relevante vestigingsmilieu in verband met marktomvang en mogelijkheden tot het creëren van netwerken van samenwerkende ondernemingen. Voor ambachten is het stedelijk vestigingsmilieu met name belangrijk vanwege het marktpotentieel en de productiefunctie die de ambachtelijke sector vervult voor de creatieve industrie. De definitie van Lukey (2005) fungeert als leidraad voor de samenstelling van de sector ambachtelijke bedrijven (tabel 1.2).

Tabel 1.2: Bedrijfstakken in de definitie van ambachten

SBI	Omschrijving
1721	Vervaardiging van katoenen of katoenachtige weefsels
1722	Vervaardiging van kaardwollen of kaardwolachtige weefsels
1723	Vervaardiging van kamwollen of kamwolachtige vezels
1724	Vervaardiging van zijden of zijdeachtige weefsels
1725	Vervaardiging van overige weefsels
1730	Textielveredeling
1740	Vervaardiging van textielwaren (excl. kleding)
1751	Vervaardiging van vloerkleden en tapijt
1752	Vervaardiging van bindgaren, touw en netten
1753	Vervaardiging van vilt- en vezelvlies
1754	Vervaardiging van overige textielproducten n.e.g.
1760	Vervaardiging van gebreide en gehaakte stoffen
1771	Vervaardiging van gebreide en gehaakte kousen en sokken
1772	Vervaardiging van gebreide en gehaakte artikelen (excl. kousen en sokken)
1810	Vervaardiging van kleding van leer
1821	Vervaardiging van werkkleding
1822	Vervaardiging van bovenkleding (excl. werkkleding en kleding van leer)
1823	Vervaardiging van onder- en nachtkleding
1824	Vervaardiging van overige kleding en -toebehoren n.e.g.
1920	Vervaardiging van lederwaren (excl. kleding en schoeisel)
1930	Vervaardiging van schoeisel
2051	Vervaardiging van overige artikelen van hout (1)
2052	Vervaardiging van artikelen van kurk, riet en vlechtwerk
2613	Vervaardiging van holglas
2615	Vervaardiging en bewerking van overig glas (2)
2621	Vervaardiging van huishoudelijk en sieraardewerk
2666	Vervaardiging van producten van beton, cement en gips (niet voor de bouw)
2670	Natuursteenbewerking

3350	Vervaardiging van uurwerken
3611	Vervaardiging van zitmeubels
3612.1	Interieurbouw
3612.2	Vervaardiging van bedrijfsmeubels
3613	Vervaardiging van keukenmeubels
3614	Vervaardiging van overige meubels
3622	Vervaardiging van sieraden e.d. (excl. imitatie-)
3630	Vervaardiging van muziekinstrumenten
3661	Vervaardiging van imitatiesieraden

Bron: Lukey 2005

- (1) Houten artikelen m.u.v. houten meubels, fineer- en plaatmateriaal, timmerwerk en emballage
- (2) Glazen artikelen m.u.v. vlakglas, holglas en glasvezels

1.2 Methodiek

Voor het samenstellen van deze monitor vormt het Bedrijfsregister Haaglanden de belangrijkste bron. Hieruit zijn de gegevens betrokken die betrekking hebben op de gemeenten Den Haag, Delft en Zoetermeer, het gebied overig Haaglanden (bestaande uit de gemeenten Wassenaar, Rijswijk, Leidschendam-Voorburg, Pijnacker-Nootdorp, Midden-Delfland en Westland) en de regio Haaglanden als geheel. De peildatum voor de gegevens is 1 januari van het betreffende jaar. De cijfers voor de referentiesteden en Nederland als geheel zijn betrokken van het Landelijk Informatiesysteem Arbeidsplaatsen (LISA).

Voor een positiebepaling van Den Haag en Haaglanden op het vlak van creatieve industrie en ambachten wordt gebruik gemaakt van gegevens over het aantal voltijdbanen¹ en het aantal vestigingen. Op basis hiervan kunnen ook uitspraken worden gedaan over de ontwikkeling van de vestigingsomvang.

1.3 Beleid sinds 2005

1.3.1 Den Haag

Eind 2005 is het programma Creatieve Stad gestart in Den Haag. Het programma bestaat uit onderzoek en monitoring, het stimuleren van netwerkvorming, het ondersteunen van nieuwe bedrijvigheid en initiatieven en het geschikt maken van een aantal panden voor de creatieve sector. Voor de uitvoering van het programma is het projectbureau Creatieve stad in het leven geroepen. De netwerkvorming is tot stand gekomen via de instelling van een externe beleidsgroep, waarin deelnemen: Kamer van Koophandel, Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, Koninklijk Conservatorium, Haagse Hogeschool, Hogeschool INHolland, Stroom Den Haag. Dit overleg richt zich op hoofdlijnen, prioriteiten, voortgang en commitment van en aan het programma. Daarnaast is netwerkoeverleg gestart met het oog op informatie-uitwisseling tussen netwerken en initiatieven onderling en met de gemeente.

De focus lag tussen 2005 en 2008 realisatie van het programma op de volgende thema's:

¹ Onder voltijdbaan wordt verstaan: een baan van meer dan 12 uur/week

Huisvesting

Gestreefd wordt naar differentiatie van het aanbod van huisvesting voor creatieve en culturele ondernemers naar prijs en afwerkingsniveau. Er zijn kleinschalige en groot-schalige locaties ontwikkeld in zowel het centrum als de periferie van het centrum (Regentes/Valkenbos, Binckhorst, Laakhavens, Stationsbuurt/Oude Centrum). Ook worden de mogelijkheden onderzocht om vaker tijdelijke huisvesting te realiseren in panden en gebieden die in afwachting zijn van herontwikkeling of herstructurering.

ondersteuning van initiatieven en bedrijven

Kansrijke initiatieven kunnen worden ondersteund middels huisvesting, financiering, netwerken en gemeentelijke dienstverlening, waaronder vergunningverlening. In samenwerking met Kamer van Koophandel en onderwijsinstellingen wordt gewerkt aan professionalisering van ondernemerschap in de creatieve industrie.

Communicatie

Een speerpunt is het koppelen van netwerken binnen en buiten de creatieve sector. Het portaal Creatief Den Haag (www.csdenhaag.nl) is een belangrijk communicatiemiddel om de creatieve sector zichtbaar te maken en netwerkvorming te ondersteunen. Het portaal fungeert ook als informatiepunt voor bedrijven en organisaties in de creatieve sector, onder meer voor huisvestingsvraagstukken.

Monitoring

Het onderzoek dat TNO uitvoerde in 2005 naar de omvang van de creatieve sector in Den Haag en Haaglanden fungeert als nulmeting. Den Haag wil de ontwikkelingen in de creatieve industrie zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht monitoren (Gemeente Den Haag 2007).

1.3.2 *Haaglanden*

In de regio Haaglanden beschikt de gemeente Den Haag over het meest uitgewerkte beleidsprogramma voor de creatieve industrie. De gemeente Delft wil via het programma 'Delft als proeftuin' een sterke verbinding leggen tussen de creatieve industrie, de Technische Universiteit en de economie als geheel. Daarmee moet ook de lijn Delft Kennisstad een nieuw en meer uitgewerkt profiel krijgen. In de ontwikkeling van de creatieve industrie spelen de locaties Bacinol Expo een belangrijke rol: de gebouwen bieden huisvesting aan kunstenaars, architecten en ontwerpers maar faciliteren ook tentoonstellingen, presentaties en netwerkvorming (Delft 2007). De Langetermijnvisie cultuur 2017 (Delft 2007) kondigt aan dat kunst en cultuur en de opkomende creatieve industrie elkaar kunnen versterken.

De gemeente Zoetermeer legt het accent in het economisch beleid op leisure, kennisintensieve dienstverlening en ICT. Zoetermeer richt zich wel op een niche in het crossovergebied tussen mediasector en ICT: virtuele werelden (Zoetermeer 2007).

1.4 **Leeswijzer**

In dit rapport wordt op basis van cijfermateriaal de ontwikkeling geschetst van de creatieve industrie en de ambachten op achtereenvolgens drie ruimtelijke niveaus:

- het niveau van de gemeente Den Haag (hoofdstuk 2);
- het niveau van de regio Haaglanden. In de regio Haaglanden worden de volgende gebieden onderscheiden: Den Haag, Delft, Zoetermeer en overig Haaglanden (hoofdstuk 3);

- Den Haag ten opzichte van de volgende referentiesteden: Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Eindhoven, Groningen, Arnhem en Nijmegen (hoofdstuk 4).
Het rapport sluit af met een aantal conclusies op basis van de geconstateerde trends en verschuivingen. Op basis daarvan worden aanbevelingen gedaan voor de toekomst (hoofdstuk 5).

2 Creatieve industrie en ambachten in Den Haag

2.1 Ontwikkeling werkgelegenheid creatieve industrie en ambachten

2.1.1 De periode 2000-2008

Den Haag herbergt ruim 9.000 voltijdbanen in de creatieve industrie (tabel 2.1). Dat is 3,7% van de totale werkgelegenheid in de stad. Tussen 2000 en 2008 steeg het aantal banen in de creatieve industrie per saldo met bijna 400. De ontwikkeling van het aantal banen in de creatieve industrie hangt sterk samen met de conjuncturele cyclus.² In 2005 wordt de stijging ingezet. In de loop van 2007 brak Den Haag qua aantal banen door het niveau van 2000.

Het aandeel van de creatieve industrie in de totale economie, gemeten op basis van het aantal banen, bereikte in 2005 een dieptepunt met 3,3%. Sindsdien neemt het aandeel weer toe; ten opzichte echter van het startjaar 2000 loopt het aandeel licht terug. Het aandeel banen in ambachtelijke bedrijven blijft relatief zeer bescheiden (0,2%) maar is sinds 2000 in absolute zin wel met 100 toegenomen.

Tabel 2.1: Aantal voltijdbanen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2000-2008

Omschrijving	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Creatieve industrie	8.618	8.212	9.461	7.806	7.506	7.400	7.656	8.439	9.061
Kunsten en cultureel erfgoed	2.032	1.927	2.063	2.007	2.087	2.013	2.119	2.293	2.452
Media en entertainment	2.259	2.281	2.325	2.629	2.311	2.251	2.156	2.242	2.398
Creatieve zakelijke diensten	4.327	4.004	5.073*	3.170	3.108	3.136	3.381	3.904	4.211
Ambachten	316	335	348	334	312	345	360	367	416
Overige economische activiteiten	204.865	211.967	216.668	213.991	216.224	217.285	216.540	223.017	232.639
Totale economie	213.799	220.514	226.477	222.131	224.042	225.030	224.556	231.823	242.116
Aandeel creatieve industrie	4,0	3,7	4,2	3,5	3,4	3,3	3,4	3,6	3,7
Aandeel ambachten	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2

* Zie voetnoot 2).

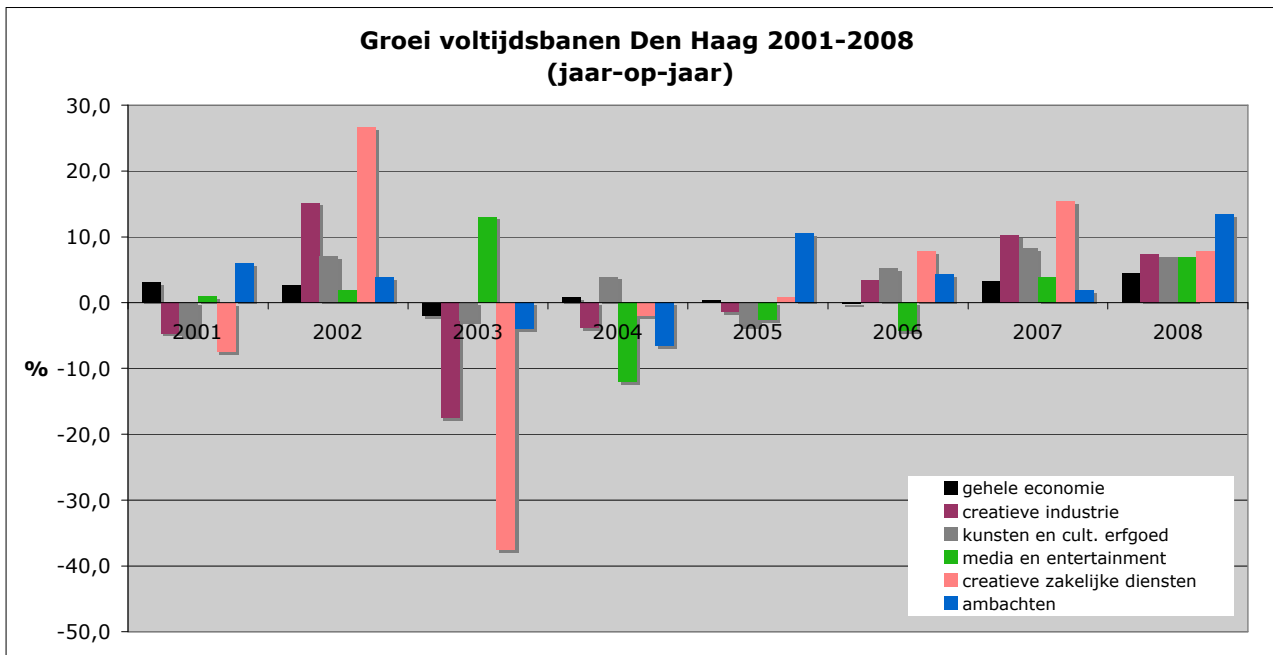
Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

De jaar-op-jaar-ontwikkeling van de werkgelegenheid toont duidelijk dat de periode 2002-2005 geen florissante jaren waren voor de creatieve industrie noch voor de ambachten in Den Haag. In deze periode gingen 1.200 banen verloren. In 2006 groeide de werkgelegenheid weer licht, met uitzondering van de media- en entertainmentsector. Ook deze trok echter vanaf 2007 weer bij. In 2007 groeide de creatieve industrie drie keer zo snel als de algehele Haagse economie (+10,2% tegenover +3,2%). In 2008 ech-

² Het aantal banen in de creatieve industrie in 2002 wordt vertekend doordat een bedrijf ten onrechte tot de creatieve industrie is gerekend. Dit bedrijf is in navolgende jaren niet meer als zodanig geïdentificeerd.

ter zijn de toppen in de creatieve industrie alweer wat gematigder terwijl de algehele economie verder bijtrekt. Dit is een indicatie voor de sterke volatiliteit van de creatieve industrie en het meedeinen op de toppen van laag- en hoogconjunctuur: de creatieve industrie reageert snel op positieve en negatieve marktsignalen, terwijl de algehele economie deze vertraagt verwerkt en bovendien de scherpe kantjes afvlakt.

Figuur 2.1: Groei voltijdbanen creatieve industrie en ambachten, Den Haag, 2001-2008 (jaar-op-jaar)

Noot: zie voetnoot op pagina 17. Deze foutieve classificatie heeft gevolgen voor de cijfers over 2002 en 2003.

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

2.1.2 De periode 2006-2008

Wordt de periode 2000-2008 in twee periodes gesplitst, dan is duidelijk dat de periode 2006-2008 voor de creatieve industrie maar sowieso voor de gehele Haagse economie de beste periode is geweest (tabel 2.2). Het aantal voltijdbanen steeg in de creatieve industrie met gemiddeld bijna 9%, tegenover 3,8% in de gehele economie. Deze groeispurt heeft de achteruitgang van de eerste helft van het decennium gecompenseerd. Uit de jaar-op-jaar-ontwikkeling zoals hiervoor beschreven, komt naar voren dat de groei in de creatieve werkgelegenheid in 2008 weer in de buurt komt van het gemiddelde van de Haagse economie als geheel.

Tabel 2.2: Ontwikkeling voltijdbanen creatieve industrie en ambachten Den Haag, gemiddelde jaarlijkse groei 2000-2005, 2006-2008 en 2000-2008, in procenten

	2000-2005	2006-2008	2000-2008
Creatieve industrie	-3,0	8,8	0,6
Kunsten en cultureel erfgoed	-0,2	7,6	2,4
Media en entertainment	-0,1	5,5	0,7
Creatieve zakelijke diensten	-6,2	11,6	-0,3
Ambachten	1,8	7,5	3,5
Totale economie	1,0	3,8	1,6

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

In absolute cijfers uitgedrukt is het aantal voltijdbanen tussen 2006-2008 gegroeid met 1.400. Daarmee is het verlies in eerdere jaren teniet gedaan. De sterkste groeiers sinds 2006 zijn de kunst- en cultuursector en de creatieve zakelijke dienstverlening. In de culturele sector is 80% van de banenaanwas gerealiseerd in de laatste periode.

Tabel 2.3: Ontwikkeling voltijdbanen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2006-2008 en 2000-2008, absoluut

	2006-2008	2000-2008
Creatieve industrie	1.405	443
Kunsten en cultureel erfgoed	333	420
Media en entertainment	242	139
Creatieve zakelijke diensten	830	-116
Ambachten	56	100
Totale economie	17.560	28.317

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

2.2 Ontwikkeling vestigingen creatieve industrie en ambachten

2.2.1 De periode 2000-2008

Den Haag telt bijna 2.700 vestigingen in de creatieve industrie. In 2000 was dit ruim 1.500. Ondanks de conjuncturele cyclus is het aantal vestigingen in de creatieve industrie blijven groeien; er was slechts sprake van een vertraagde groei. Het aantal vestigingen in de creatieve industrie steeg in 2005 met 100 ten opzichte van 2004; in 2003 en 2004 bedroeg de stijging resp. 27 en 13. In 2007 en 2008 werden telkens meer dan 300 nieuwe vestigingen geteld.

Per saldo steeg het aantal vestigingen tussen 2000 en 2008 met 1.140, oftewel 74%. Het aandeel van de creatieve industrie in de Haagse economie op basis van het aantal vestigingen steeg dan ook van 7,5% naar 8,3%. Het aandeel ambachten blijft stabiel op 0,7% van het totaal aantal vestigingen.

Tabel 2.4: Aantal vestigingen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2000-2008

Omschrijving	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Creatieve industrie	1.538	1.531	1.626	1.653	1.667	1.798	2.002	2.311	2.678
Kunsten en cultureel erfgoed	566	562	580	589	579	611	656	743	842
Media en entertainment	337	333	355	362	366	399	447	497	581
Creatieve zakelijke diensten	635	636	691	702	722	788	899	1.071	1.255
Ambachten	148	145	154	155	159	175	175	201	235
Overige economische activiteiten	18.892	18.754	19.485	19.691	19.568	20.829	22.978	25.554	29.494
Totale economie	20.578	20.430	21.265	21.499	21.394	22.802	25.155	28.066	32.407
Aandeel creatieve industrie	7,5	7,5	7,6	7,7	7,8	7,9	8,0	8,2	8,3
Aandeel ambachten	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,7	0,7	0,7

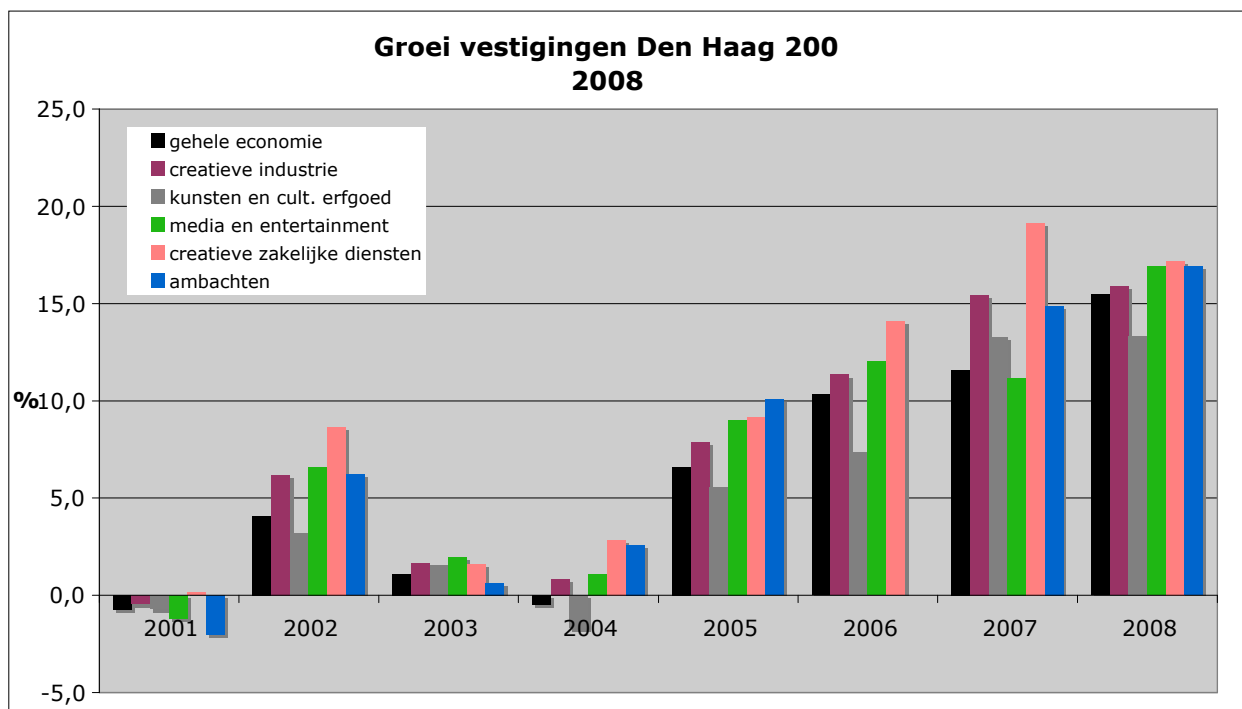
Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

Binnen de creatieve industrie is het aantal vestigingen in de creatieve zakelijke dienstverlening het snelst gegroeid; het aantal verdubbelde bijna tussen 2000 en 2008. De subsector Media en entertainment kende een stijging met 72%. In de subsector Kunst en cultureel erfgoed nam het aantal vestigingen met 49% toe.

Omdat de groei van het aantal banen achterblijft bij de groei van het aantal vestigingen mag worden aangenomen dat het hier ook inschrijvingen betreft van freelancers die aan hun werkzaamheden geen voltijdbaan overhouden. Dit past in het landelijke beeld dat oprijst uit de Cross Media Monitor 2008, dat het overgrote deel van de banengroei in de creatieve industrie neerslaat in de categorie micro-ondernemingen: bijna de helft van de banengroei komt terecht bij bedrijven tot 5 werkzame personen, en eenderde zelfs bij bedrijven met minder dan 1 werkzame persoon (Roso et al 2008).

De jaar-op-jaar-ontwikkeling van het aantal vestigingen laat zien dat de groei van het aantal vestigingen in de creatieve industrie voorligt op de ontwikkeling in de algehele economie (figuur 2.2). Terwijl in 2004 het aantal vestigingen in de Haagse economie nog daalde, steeg het aantal vestigingen al in de creatieve industrie. Een uitzondering daarop vormde de sector kunsten en cultureel erfgoed. Deze sector reageert juist vertraagd op de algehele trend omdat ze in belangrijke mate afhankelijk is van subsidieverlening. De creatieve zakelijke dienstverlening reageert in 2005-2007 sterk op de economische opswing.

Figuur 2.2: Groei vestigingen creatieve industrie en ambachten, Den Haag, 2001-2008 (jaar-op-jaar)

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

De piek in 2002 heeft betrekking op de groei van het aantal vestigingen gedurende 2001, resulterend in een hogere stand per 1 januari 2002. Dit past in het landelijke beeld van de creatieve industrie in de eerste helft van dit decennium.

2.2.2 De periode 2006-2008

De ontwikkeling van het aantal vestigingen vertoont dezelfde trend als de ontwikkeling van het aantal voltijdbanen: in de tweede helft van het decennium treedt een groeispurt op (tabel 2.5). Deze wordt in 2005 al ingezet maar wordt in 2006 en 2007 versterkt. In de eerste helft van het decennium ligt de ontwikkeling van het aantal vestigingen wel op een laag niveau maar treedt geen verlies op, in tegenstelling tot de ontwikkeling van de voltijds werkgelegenheid in die periode.

Tabel 2.5: Ontwikkeling vestigingen creatieve industrie en ambachten Den Haag, gemiddelde jaarlijkse groei 2000-2005, 2006-2008 en 2000-2008, in procenten

	2000-2005	2006-2008	2000-2008
Creatieve industrie	3,2	15,7	7,2
Kunsten en cultureel erfgoed	1,5	13,3	5,1
Media en entertainment	3,4	14,0	7,0
Creatieve zakelijke diensten	4,4	18,2	8,9
Ambachten	3,4	15,9	5,9
Totale economie	2,1	13,5	5,8

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

Tussen 2006-2008 groeit het aantal vestigingen in de creatieve industrie met 700. Hier komt naar voren dat de groei van het aantal vestigingen sterker is gespreid over het decennium. Wel is vanaf 2006 een versnelling opgetreden: 67% van de nieuwe aanwas in de culturele sector is opgericht in de periode 2006-2008; voor de mediasector is dat 55% en voor de creatieve zakelijke diensten is dat 52%.

Tabel 2.6: Ontwikkeling vestigingen creatieve industrie en ambachten Den Haag, 2006-2008 en 2000-2008, absoluut

	2006-2008	2000-2008
Creatieve industrie	676	1.140
Kunsten en cultureel erfgoed	186	276
Media en entertainment	134	244
Creatieve zakelijke diensten	356	620
Ambachten	60	87
Totale economie	7.252	11.829

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

2.3 Starters in creatieve industrie en ambachten in Den Haag

Los van laag- of hoogconjunctuur zijn er ieder jaar mensen die een onderneming willen starten. De conjunctuur en daarmee de verwachting ten aanzien van omzet en klantpotentieel is wel van invloed op het aantal starters. De startersratio (het aantal startende ondernemingen en oprichtingen van dochterondernemingen van bestaande bedrijven als percentage van de gehele populatie bedrijven) lag voor geheel Nederland in 2004 op 8,8% (2001: 11,1%) (EIM 2007).

De startersratio in de creatieve industrie en de ambachten vertoont sinds 2001 een forse stijging: ten opzichte van 2001 is de startersratio verdrievoudigd. Er zijn dus steeds meer nieuwe ondernemingen in de creatieve industrie. Alleen in 2003 viel het aandeel starters terug onder invloed van de laagconjunctuur en de slechte verwachtingen. Vanaf 2004 is het aandeel starters over de volle breedte van de creatieve industrie gestegen. Ook in de ambachtelijke sector steeg het aantal starters.

Tabel 2.7: Aantal starters in Den Haag creatieve industrie en ambachten (% van het totaal aantal vestigingen)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Kunsten en cultureel erfgoed	5,9	7,4	5,3	5,5	9,0	11,3	13,3	14,3
Media en entertainment	4,8	9,6	6,9	10,1	9,8	15,0	14,1	17,6
Creatieve zakelijke diensten	6,3	13,6	7,4	10,1	11,8	13,9	18,0	18,2
Ambachten	5,5	11,0	7,1	5,7	9,7	7,4	14,9	16,2

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

Het aantal starters zegt iets over de bereidheid van potentiële ondernemers om hun plan tot oprichting van een onderneming ook daadwerkelijk uit te voeren. Minstens zo belangrijk echter is het percentage ondernemingen dat zich staande weet te houden. Het

uitvalpercentage van Haagse creatieve en ambachtelijke bedrijven lijkt laag te liggen: waar in de literatuur wordt uitgegaan van een uitvalpercentage van 50% in vijf jaar, bestaat minimaal tweederde van de creatieve bedrijven uit 2001 nog steeds. Hierbij passen echter twee kanttekeningen. Ten eerste geven de cijfers een onderschatting van de dynamiek in de creatieve industrie: starters die binnen de periode 2001-2008 zijn opgericht en zijn verdwenen, komen niet in de data naar voren. Ten tweede betreft het hier een weergave van starters op basis van vestigingsregistratie. Dat betekent dat een onderneming nog steeds kan zijn geregistreerd zonder economisch actief te zijn.

Tabel 2.8: Percentage van het aantal starters dat in 2008 nog actief is, naar oprichtingsjaar

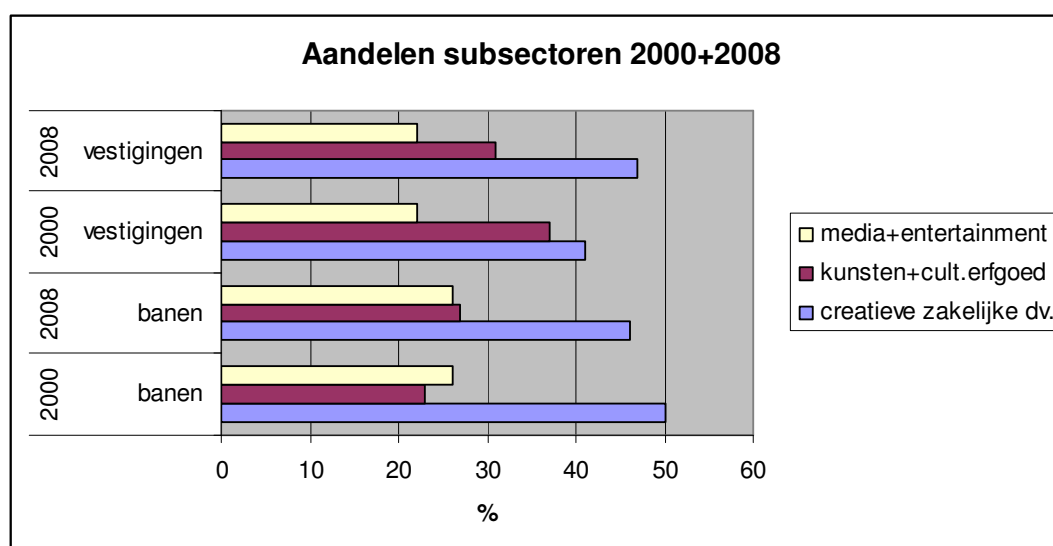
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Kunsten en cultureel erfgoed	69,7	60,5	93,5	96,9	94,5	93,2	96,0
Media en entertainment	87,5	79,4	96,0	91,9	89,7	89,6	97,1
Creatieve zakelijke diensten	77,5	69,1	92,3	89,0	94,6	92,8	97,9
Ambachten	87,5	70,6	100	88,9	88,2	100	100

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

2.4 Structuur en geografische spreiding creatieve industrie en ambachten

De subsector creatieve zakelijke dienstverlening is de grootste in de creatieve industrie. De subsector kunsten en cultureel erfgoed is in omvang de tweede subsector. De media- en entertainmentindustrie is de kleinste subsector. Voor alle subsectoren geldt dat het aantal vestigingen sneller steeg dan het aantal voltijds banen.

Figuur 2.3: Structuur creatieve industrie Den Haag, 2000 en 2008, in procenten

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

De hoogste concentratie creatieve bedrijven bevindt zich in het centrum van Den Haag en in de ring om het centrum: Statenkwartier, Benoorden- en Bezuidenhout, benoorden

en bezuiden de Laan van Meerdervoort (Regentes/Valkenbos, Bomen- en Vruchtenbuurt). Ook Scheveningen kent een hoge concentratie, terwijl de aanwezigheid van TV West Ypenburg een hoge concentratie bezorgt. Deze gebieden zijn in figuur 2.4 in rood aangegeven en hebben een specialisatiegraad die ligt boven het stedelijk gemiddelde.

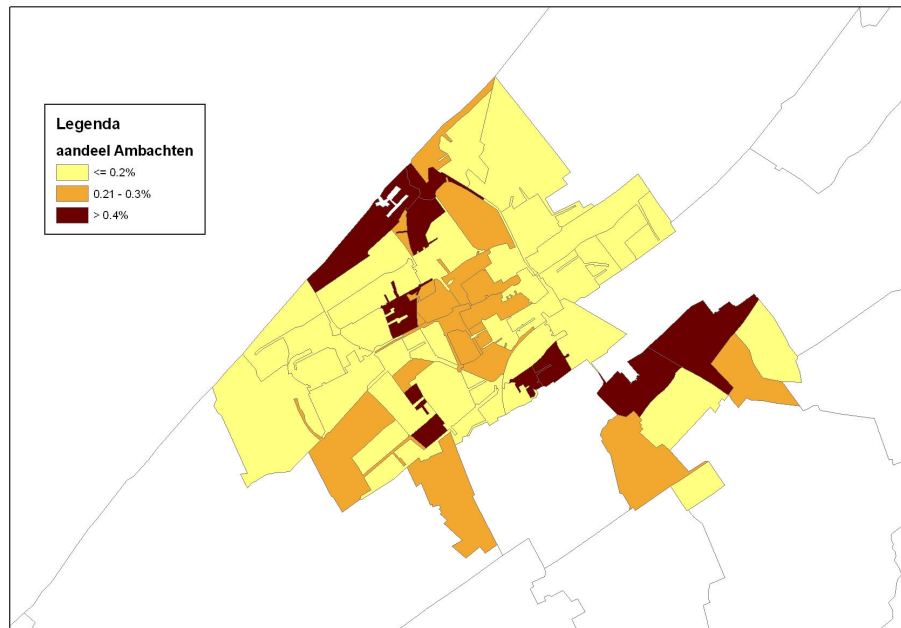
Figuur 2.4: Specialisatie creatieve industrie naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

Ambachtelijke bedrijven zijn sterker in de periferie geconcentreerd: op Scheveningen, en in nieuwe gebieden als Forepark en Ypenburg (figuur 2.5).

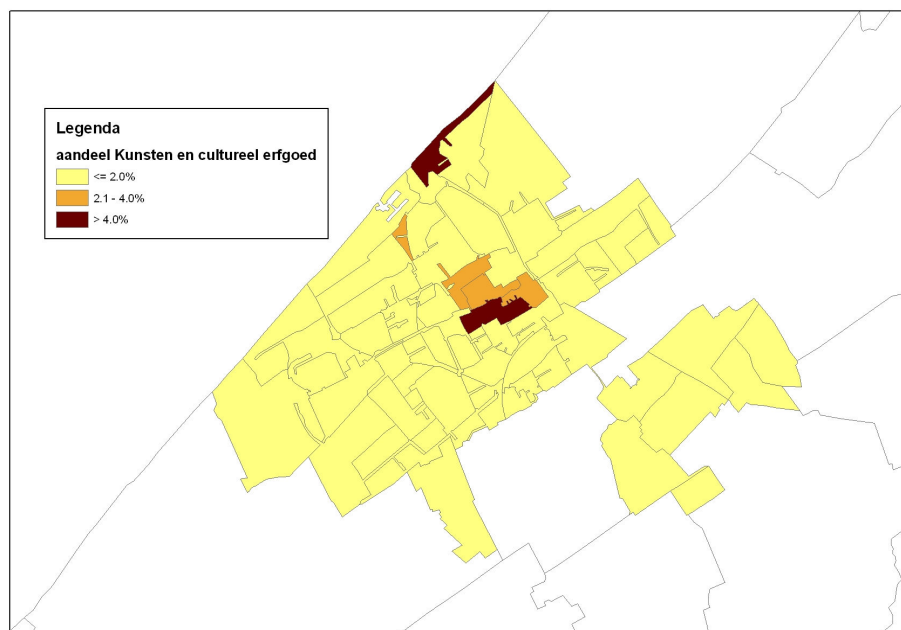
Figuur 2.5: Specialisatie ambachten naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

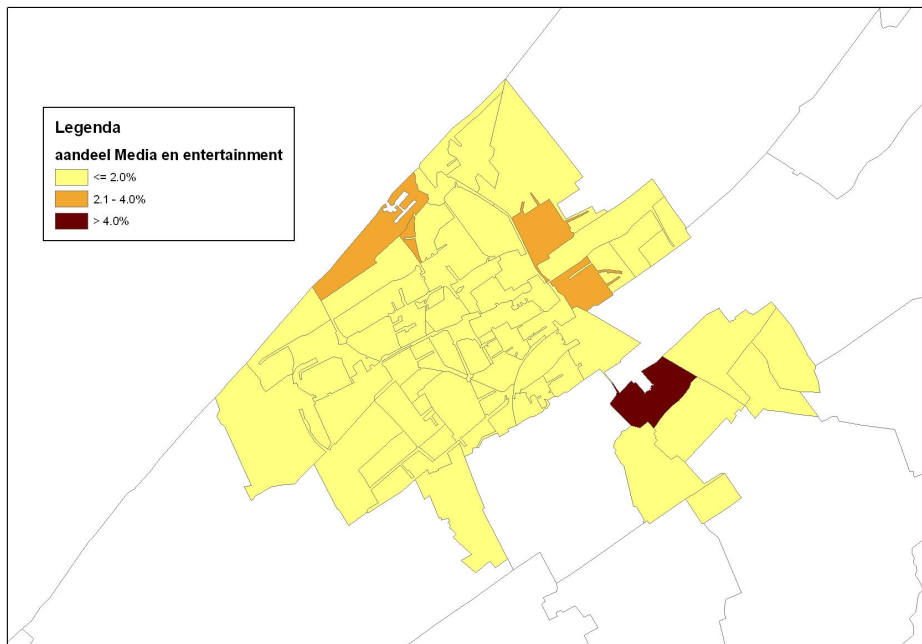
De kunstsector en de mediasector kennen een sterke concentratie. Kunst en cultureel erfgoed is geconcentreerd in het stadscentrum en op Scheveningen (fig. 2.6). Media zijn geconcentreerd in Ypenburg (TV West), Benoorden- en Bezuidenhout en Scheveningen (fig. 2.7)

Figuur 2.6: Specialisatie kunsten en cultureel erfgoed naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

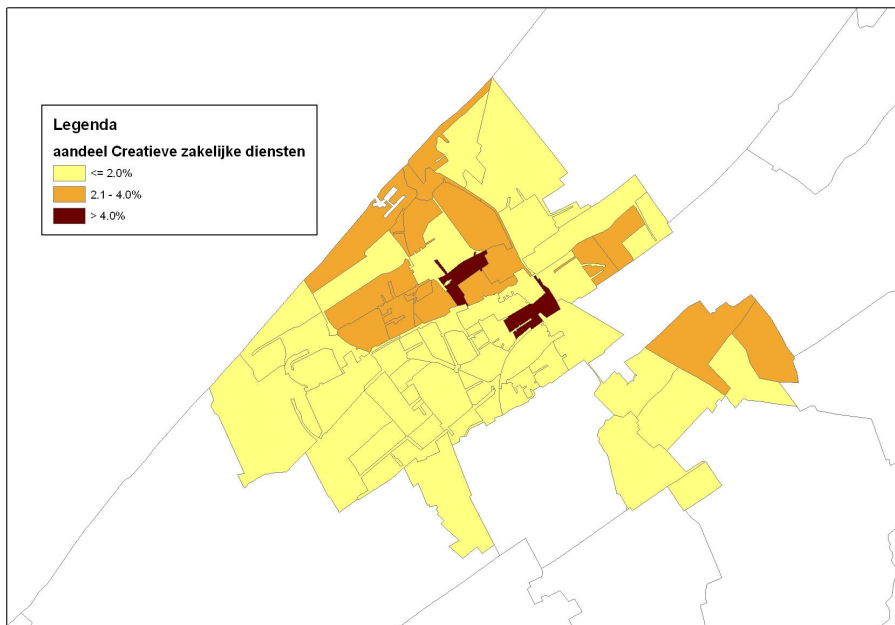
Figuur 2.7: Specialisatie media en entertainment naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

De creatieve zakelijke dienstverlening kent de hoogste concentratie rondom de binnenstad in de nabijheid van klanten uit de non-profitsector. De periferie van het centrum (incl. Scheveningen) kent daarnaast ook een concentratie, evenals Forepark (technische ontwerp bureaus).

Figuur 2.8: Specialisatie creatieve zakelijke dienstverlening naar postcode-4-gebieden Den Haag, 2008

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

3 Creatieve industrie en ambachten in Haaglanden

3.1 Ontwikkeling Haaglanden 2000-2008

3.1.1 De periode 2000-2008

Per 1 januari 2008 telde de regio Haaglanden bijna 16.500 voltijdbanen in de creatieve industrie (tabel 3.1). Daarvan nam Den Haag er ruim 9.000 voor zijn rekening, oftewel 55%. Den Haag is goed voor 52% van alle banen in de economie van Haaglanden. Den Haag heeft dus een zekere specialisatie in de creatieve sector. In de ambachten kent Den Haag juist een ondervertegenwoordiging; slechts 38% van de banen in ambachten is gevestigd in de stad.

Tabel 3.1: Aantal voltijdbanen en vestigingen creatieve industrie en ambachten regio Haaglanden, 2008

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	Overig Haaglanden	Haaglanden totaal
Banen					
Creatieve industrie	9.061	2.095	1.871	3.446	16.473
Kunsten en cultureel erfgoed	2.452	493	209	492	3.646
Media en entertainment	2.398	195	232	768	3.593
Creatieve zakelijke diensten	4.211	1.407	1430	2.186	9.234
Ambachten	416	167	243	259	1.085
Totale economie	242.116	45.952	45.315	135.149	468.532
Vestigingen					
Creatieve industrie	2.678	551	387	1.151	4.767
Kunsten en cultureel erfgoed	842	154	101	253	1.350
Media en entertainment	581	108	84	245	1.018
Creatieve zakelijke diensten	1.255	289	202	653	2.399
Ambachten	235	47	37	148	467
Totale economie	32.407	5.209	5.641	20.979	64.236

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

Het aantal banen in creatieve industrie en ambachten in Haaglanden groeide tussen 2000-2008 met 1.600. Dat is een stijging van 11% in acht jaar. Het aantal vestigingen groeide van 2.600 naar bijna 4.800, een groei van 84% in dezelfde periode. Deze cijfers liggen boven de groeipercentages van de regionale economie als geheel: tussen 2000 en 2008 steeg het totaal aantal banen met 9% en het totaal aantal vestigingen met 49%. Zoals eerder voor de gemeente Den Haag werd geconstateerd, stijgt het aantal vestigingen sneller dan het aantal banen - zowel in de gehele economie als in de creatieve industrie en ambachten -, wat leidt tot een schaalverkleining van de economie. Hierbij kan bovendien worden opgemerkt dat achter veel vestigingen banen schuilen die minder dan twaalf uur per week beslaan, de grens waarbij sprake is van een voltijdbaan.

De gemiddelde jaarlijkse banengroei creatieve industrie in Haaglanden bedroeg 1,3% (tabel 3.2). Delft overtreft dat cijfer met een gemiddelde jaarlijkse groei van 6,6%. Overig Haaglanden zit omstreeks het gemiddelde. Den Haag blijft achter bij de gemiddelde groei terwijl Zoetermeer werkgelegenheid verliest. Den Haag doet het wel weer beter voor wat betreft zijn stedelijke economie met een banengroei van 1,6% gemiddeld per jaar, ruim boven het gemiddelde voor Haaglanden als geheel. Opmerkelijk zijn de cijfers voor Delft: Delft is goed voor de helft van de toename in creatieve werkgelegenheid in de regio (+840). Vooral de creatieve zakelijke dienstverlening doet het hier goed. In het oog springt de ontwikkeling van de ambachten in Zoetermeer: deze sector kent een jaarlijkse gemiddelde groei van liefst 15%.

De procentuele groei van het aantal vestigingen houdt in Den Haag gelijke tred met het regionaal gemiddelde. In absolute cijfers slaat 52% van de nieuwe vestigingen in de creatieve industrie in Den Haag neer.

Tabel 3.2: Gemiddelde jaarlijkse groei creatieve industrie en ambachten regio Haaglanden, 2000-2008, in procenten (absolute groei tussen haakjes)

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	Overig Haaglanden	Haaglanden totaal
Banen					
Creatieve industrie	0,6 (443)	6,6 (841)	-0,5 (-84)	1,6 (403)	1,3 (1.603)
Kunsten en cultureel erfgoed	2,4 (420)	7,2 (210)	14,7 (139)	14,5 (325)	4,6 (1.094)
Media en entertainment	0,7 (139)	1,6 (23)	1,4 (24)	-3,2 (-227)	-0,1 (-41)
Creatieve zakelijke diensten	-0,3 (-116)	7,3 (608)	-2,0 (-247)	1,9 (305)	0,8 (550)
Ambachten	3,5 (100)	-0,9 (-12)	15,4 (166)	0,7 (14)	3,6 (268)
Totale economie	1,6 (28.317)	0,4 (1.478)	0,3 (899)	0,8 (8.350)	1,1 (39.044)
Vestigingen					
Creatieve Industrie	7,2 (1.140)	6,4 (215)	10,6 (214)	9,8 (605)	7,9 (2.174)
Kunsten en cultureel erfgoed	5,1 (276)	7,9 (70)	15,9 (70)	13,0 (158)	7,2 (574)
Media en entertainment	7,0 (244)	4,5 (32)	10,8 (47)	8,6 (118)	7,4 (441)
Creatieve zakelijke diensten	8,9 (620)	6,4 (113)	8,5 (97)	9,2 (329)	8,6 (1.159)
Ambachten	5,9 (87)	5,8 (17)	11,0 (21)	8,3 (70)	7,0 (195)
Totale economie	5,8 (11.829)	5,0 (1.673)	6,9 (2.344)	3,8 (5.393)	5,1 (21.239)

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

3.1.2 De periode 2006-2008

Het aandeel van Den Haag in de aanwas van voltijdbanen tussen 2006-2008 ligt op 54%. Het langjarig aandeel (2000-2008) in de banengroei ligt op 25%. Den Haag weet in de jongste periode een sterkere dynamiek op gang te brengen. Delft verliest in deze jaren juist zijn rol als voedingsbodem; hier slaat 11% van de banengroei in de creatieve industrie in Haaglanden neer.

Tabel 3.3: Gemiddelde jaarlijkse groei creatieve industrie en ambachten regio Haaglanden, 2006-2008, in procenten (absolute groei tussen haakjes)

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	Overig Haaglanden	Haaglanden totaal
Banen					
Creatieve industrie	8,8 (1.405)	7,5 (282)	10,9 (351)	9,2 (558)	9,0 (2.596)
Kunsten en cultureel erfgoed	7,6 (333)	7,2 (64)	27,3 (80)	18,7 (143)	9,8 (620)
Media en entertainment	5,5 (242)	11,8 (39)	9,6 (39)	1,9 (29)	5,2 (349)
Creatieve zakelijke diensten	11,6 (830)	7,0 (179)	9,3 (232)	10,2 (386)	10,2 (1.627)
Ambachten	7,5 (56)	0,0 (0)	2,6 (12)	-4,7 (-26)	2,0 (42)
Totale economie	3,8 (17.560)	2,8 (2.462)	3,8 (3.222)	2,8 (7.362)	3,4 (30.606)
Vestigingen					
Creatieve Industrie	15,7 (676)	14,5 (131)	12,3 (80)	13,5 (258)	14,7 (1.145)
Kunsten en cultureel erfgoed	13,3 (186)	20,5 (48)	16,0 (26)	14,8 (61)	14,5 (321)
Media en entertainment	14,0 (134)	11,4 (21)	9,5 (14)	11,0 (46)	12,6 (215)
Creatieve zakelijke diensten	18,2 (356)	12,8 (62)	11,7 (40)	14,1 (151)	15,8 (609)
Ambachten	15,9 (60)	2,2 (2)	1,4 (1)	8,8 (23)	10,7 (86)
Totale economie	13,5 (7.252)	9,9 (900)	10,2 (1.000)	6,5 (2.492)	10,5 (11.644)

3.2 Structuur van de creatieve industrie in de regio Haaglanden

3.2.1 Spreiding binnen de regio

Het groeiverschil tussen Den Haag en zijn omliggende gebied leidt tot een lichte verschuiving in de 'marktaandeelen' sinds 2000. Van alle economische activiteiten in de regio Haaglanden bevindt een steeds groter deel zich in Den Haag. Meer dan de helft van de creatieve werkgelegenheid en bedrijfsvestigingen in de regio is in Den Haag gevestigd (tabel 3.4). Echter: het Haagse aandeel in de creatieve werkgelegenheid en bedrijfsvestigingen daalt wel. Winnaars zijn Delft (banen) en overig Haaglanden (vestigingen).

Tabel 3.4: Aandelen gemeenten Haaglanden in subsectoren creatieve industrie en ambachten, 2008, in procenten (aandelen 2000 in procenten tussen haakjes)

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	ov. Haaglanden	Totaal
Banen					
Creatieve industrie	55 (58)	13 (8)	11 (13)	21 (21)	100 (100)
Kunst en cultureel erfgoed	67 (80)	14 (11)	6 (3)	14 (7)	100 (100)
Media en entertainment	67 (62)	5 (5)	7 (6)	21 (27)	100 (100)
Creatieve zakelijke diensten	46 (50)	15 (9)	16 (19)	24 (22)	100 (100)
Ambachten	38 (39)	15 (22)	22 (9)	24 (30)	100 (100)
Totale economie	52 (50)	10 (10)	10 (10)	29 (30)	100 (100)
Vestigingen					
Creatieve industrie	56 (59)	12 (13)	8 (7)	24 (21)	100 (100)

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	ov. Haaglanden	Totaal
Kunst en cultureel erfgoed	62 (73)	11 (11)	8 (4)	19 (12)	100 (100)
Media en entertainment	57 (58)	11 (13)	8 (6)	24 (22)	100 (100)
Creative zakelijke diensten	52 (51)	12 (14)	8 (9)	27 (26)	100 (100)
Ambachten	50 (54)	10 (11)	8 (6)	32 (29)	100 (100)
Totale economie	50 (50)	8 (8)	9 (8)	33 (36)	100 (100)

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

3.2.2 Specialisaties binnen de regio

Binnen de creatieve industrie is de creatieve zakelijke dienstverlening het grootst. Op nationaal niveau maakt deze subsector de helft van het aantal banen uit. De media- en entertainmentsector vormt bijna eenderde van de creatieve werkgelegenheid (30%). De kunst- en cultuursector is met 19% van de banen de kleinste subsector.

Haaglanden vertoont ten opzichte van het landelijke beeld een lichte oververtegenwoordiging in de creatieve zakelijke dienstverlening en in de kunst- en cultuursector (tabel 3.5). Dat gaat ten koste van de positie in de media- en entertainmentsector. Binnen de creatieve industrie is de creatieve zakelijke dienstverlening de grootste subsector, met 56% van het aantal banen (2000: 58%). De media- en entertainmentsector vormde in 2000 nog in banen gemeten de tweede subsector met 24% maar is in 2008 teruggevallen naar een aandeel van 22%. De subsector kunst en cultureel erfgoed zag haar aandeel juist groeien van 17% naar 22%.

Tabel 3.5: Omvang (aandeel) creatieve industrie per deelgebied Haaglanden op basis van banen, 2008

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	Overig Haaglanden	Haaglanden totaal	Nederland
Kunsten en cultureel erfgoed	27%	24%	11%	14%	22%	19%
Media en entertainment	26%	9%	12%	22%	22%	30%
Creative zakelijke diensten	46%	67%	76%	63%	56%	51%
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden; Roso ea 2008

Tussen de verschillende geografische gebieden in de regio bestaan grote verschillen in de samenstelling van de creatieve industrie. In alle gebieden is de creatieve zakelijke dienstverlening de grootste subsector. Zoetermeer spant de kroon met een aandeel van 76%. Hier is de kunst- en cultuursector met 11% van de banen het kleinste van de deelgebieden, een duidelijke ondervertegenwoordiging ten opzichte van het regionaal en het landelijk gemiddelde. Den Haag kent een accent in de kunst- en cultuursector maar loopt achter op het vlak van creatieve zakelijke dienstverlening. De positie van Den Haag in de kunst- en cultuursector is verklaarbaar uit de centrumfunctie die de stad op dit punt vervult voor de regio, met een aantal grote podia (Haagse Schouwburg, dr. Anton Philipszaal, Theater a/h Spui), een aantal grote uitvoeringsorganisaties (het Nationale Toneel, Residentieorkest, Toneelgroep de Appel) en onderwijs (Koninklijk Conservatorium, Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten). Dit aanbod sluit ook aan bij een koopkrachtige vraag uit de regio.

Tabel 3.6: Omvang (absoluut) creatieve industrie per deelgebied Haaglanden op basis van banen, 2008

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	Overig Haaglanden	Haaglanden totaal	Nederland (2007)
Creatieve industrie	9.061	2.095	1.871	3.446	16.473	234.027
Kunsten en cultureel erfgoed	2.452	493	209	492	3.646	44.676
Media en entertainment	2.398	195	232	768	3.593	71.094
Creatieve zakelijke diensten	4.211	1.407	1.430	2.186	9.234	118.257

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden; Roso ea 2008

Tabel 3.7 laat het aandeel zien van de creatieve industrie en haar subsectoren en van de ambachten in de totale economie. Het aandeel van de creatieve industrie in de regio blijft in banen uitgedrukt gelijk tussen 2000 en 2008. Het aandeel uitgedrukt in vestigingen stijgt echter van 6% naar 7,4%. Het aandeel ambachten in de economie is zeer beperkt en stabiel: 0,2%.

Tabel 3.7: Aandeel creatieve industrie en ambachten in gehele economie, deelgebieden in Haaglanden, 2008 in procenten (aandeel in 2000 in procenten tussen haakjes)

	Den Haag	Delft	Zoetermeer	Overig Haaglanden	Haaglanden totaal
<i>Banen</i>					
Creatieve Industrie	3,7 (4,0)	4,6 (2,8)	4,1 (4,4)	2,5 (2,4)	3,5 (3,5)
Kunsten en cultureel erfgoed	1,0 (1,0)	1,1 (0,6)	0,5 (0,2)	0,4 (0,1)	0,8 (0,6)
Media en entertainment	1,0 (1,1)	0,4 (0,4)	0,5 (0,5)	0,6 (0,8)	0,8 (0,8)
Creatieve zakelijke diensten	1,7 (2,0)	3,1 (1,8)	3,2 (3,8)	1,6 (1,5)	2,0 (2,0)
Ambachten	0,2 (0,1)	0,4 (0,4)	0,5 (0,2)	0,2 (0,2)	0,2 (0,2)
<i>Vestigingen</i>					
Creatieve Industrie	8,3 (7,5)	10,6 (9,5)	6,9 (5,2)	5,5 (3,5)	7,4 (6,0)
Kunsten en cultureel erfgoed	2,6 (2,8)	3,0 (2,4)	1,8 (0,9)	1,2 (0,6)	2,1 (1,8)
Media en entertainment	1,8 (1,6)	2,1 (2,1)	1,5 (1,1)	1,2 (0,8)	1,6 (1,3)
Creatieve zakelijke diensten	3,9 (3,1)	5,5 (5,0)	3,6 (3,2)	3,1 (2,1)	3,7 (2,9)
Ambachten	0,7 (0,7)	0,9 (0,8)	0,7 (0,5)	0,7 (0,5)	0,7 (0,6)

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden

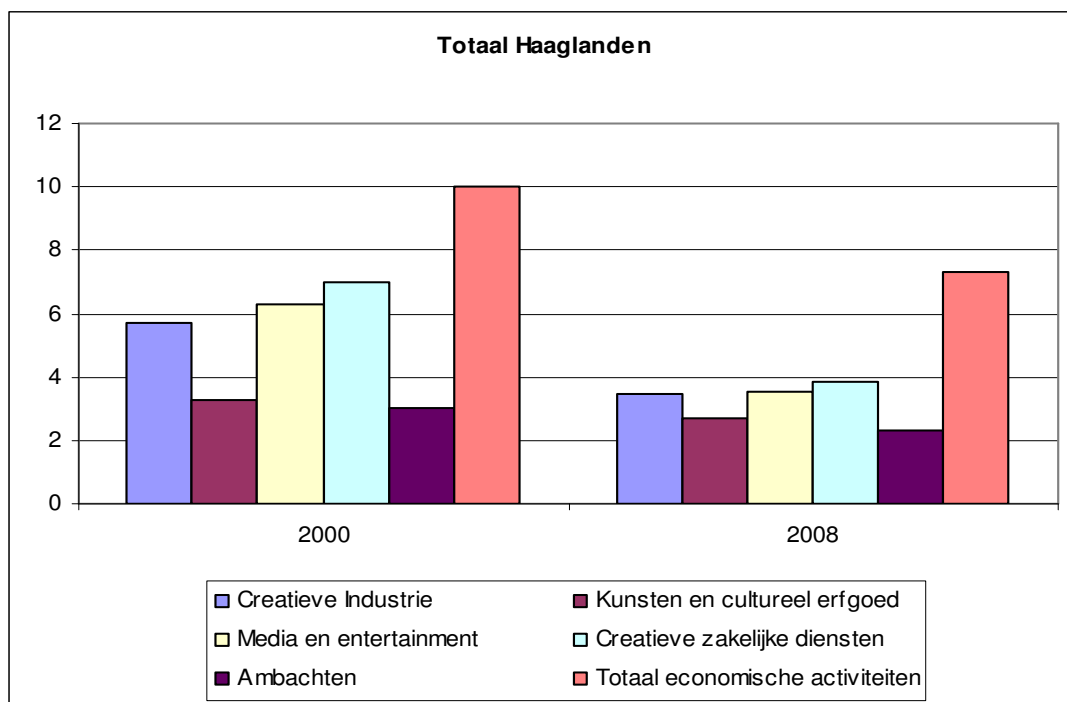
Van de deelgebieden in de regio Haaglanden heeft Delft het hoogste relatieve aandeel in de creatieve industrie, zowel uitgedrukt in banen als in vestigingen. Deze positie wordt met name veroorzaakt door het hoge aandeel creatieve zakelijke dienstverlening in de lokale economie. Deze subsector is bovendien tussen 2000 en 2008 sterk gegroeid. De creatieve zakelijke dienstverlening zorgt ook in Zoetermeer voor een bovengemiddeld aandeel. Wel zien we hier het aandeel van de creatieve zakelijke dienstverlening teruglopen. Eerder is in Zoetermeer al de groei opgemerkt van de werkgelegenheid in ambachtelijke bedrijven. Dit leidt ook tot een specialisatie van de stad ten opzichte van het regionaal gemiddelde.

3.3 Bedrijfsomvang

In eerdere publicaties is al gewezen op de kleinschaligheid van veel bedrijven in de creatieve industrie. Uit de resultaten van deze monitor creatieve industrie Haaglanden kan worden afgeleid dat de landelijke trend van schaalverkleining ook in de regio Haaglanden zijn beslag krijgt. Het aantal vestigingen in de creatieve industrie stijgt sneller dan het aantal banen in de creatieve industrie. Voor de economie van de regio Haaglanden als geheel is de gemiddelde omvang van een vestiging gedaald van 10 werkzame voltijdbanen naar minder dan 8 voltijdbanen. Vestigingen in de creatieve industrie en ambachten waren in 2000 al kleiner dan de gemiddelde vestiging in de regionale economie: een vestiging in de creatieve industrie telde in 2000 6 voltijdbanen, en in de ambachtelijke industrie 3 voltijdbanen. In 2008 was de gemiddelde creatieve onderneming gekrompen tot 4 voltijdbanen en de ambachtelijke industrie tot 2 voltijdbanen.

De grote verschillen die nog bestonden tussen de verschillende subsectoren binnen de creatieve industrie verdwijnen langzaam. In 2000 had de kunst- en cultuursector met ruim 3 voltijdbanen per vestiging de kleinste schaal, en dit is in 2008 redelijk gelijk gebleven. In de twee andere subsectoren, de media- en entertainmentsector en de creatieve zakelijke dienstverlening, is echter een forse schaalverkleining opgetreden. De creatieve zakelijke dienstverlening ging van een gemiddelde omvang van 7 voltijdbanen naar 4 voltijdbanen. De media- en entertainmentsector kromp van 6 naar 4 voltijdbanen per vestiging. Deze schaalverkleining maakt bedrijven enerzijds flexibel maar anderzijds kwetsbaar. Ze kunnen flexibel inspelen op vragen van kantzijde, ook met behulp van een netwerk van collega-ondernemingen. Hun kleinschaligheid maakt echter financiering vaak een probleem (ontbreken van onderpand of garanties).

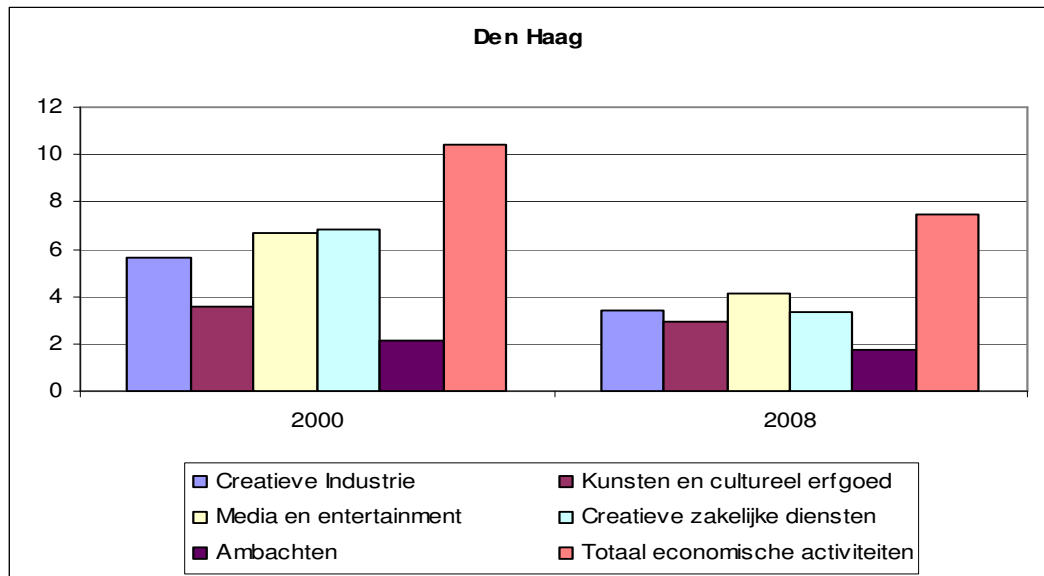
Figuur 3.1: Bedrijfsomvang regio Haaglanden, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging

Bron: TNO op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

Den Haag volgt de trend in de regio. Ten opzichte van de regionale trend blijft de gemiddelde bedrijfsomvang in de media- en entertainmentsector op een iets hoger niveau.

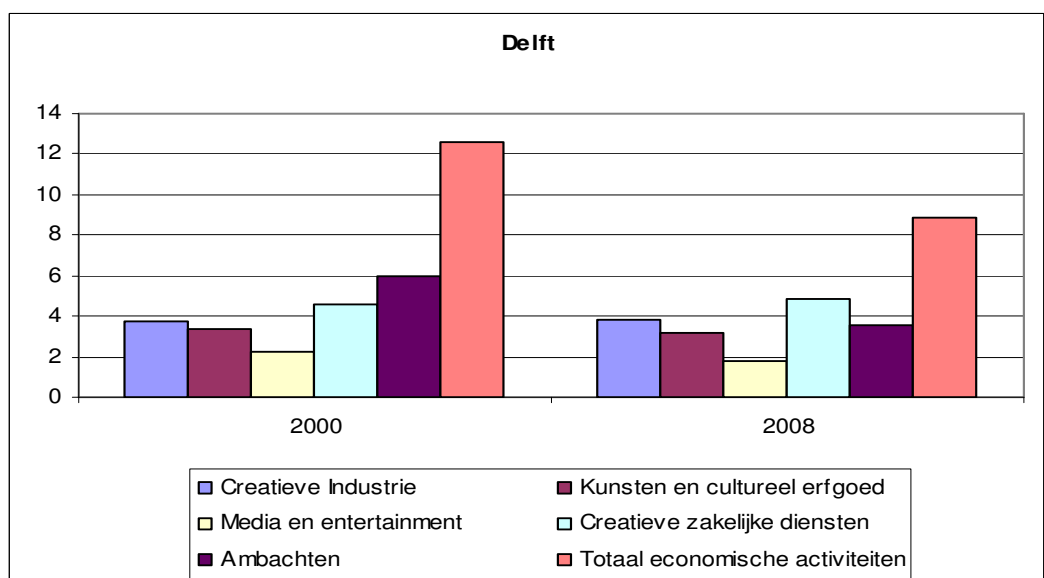
Figuur 3.2: Bedrijfsomvang Den Haag, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging

Bron: TNO op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

Delft heeft een grotere gemiddelde omvang van bedrijfsvestigingen maar ook hier zet de trend naar schaalverkleining door. Vooral de halvering van de schaal van ambachtelijke bedrijven springt in het oog. Opvallend is daarnaast de -beperkte- schaalvergroting in de creatieve zakelijke dienstverlening.

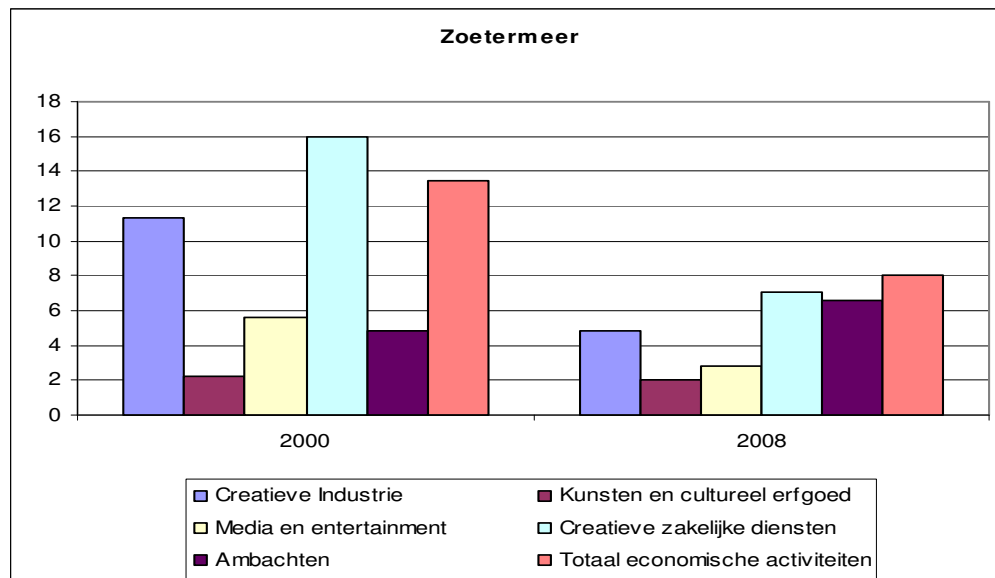
Figuur 3.3: Bedrijfsomvang Delft, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging

Bron: TNO op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

Zoetermeer was in 2000 een witte raaf in de regio, met gemiddeld grotere bedrijven, ook in de creatieve industrie (met name de creatieve zakelijke dienstverlening). Zeven jaar later zijn de bedrijven in de creatieve industrie, media en entertainment, de creatieve zakelijke dienstverlening en in de economie als totaal de helft kleiner. Alleen ambachtelijke bedrijven winnen aan schaalgrootte.

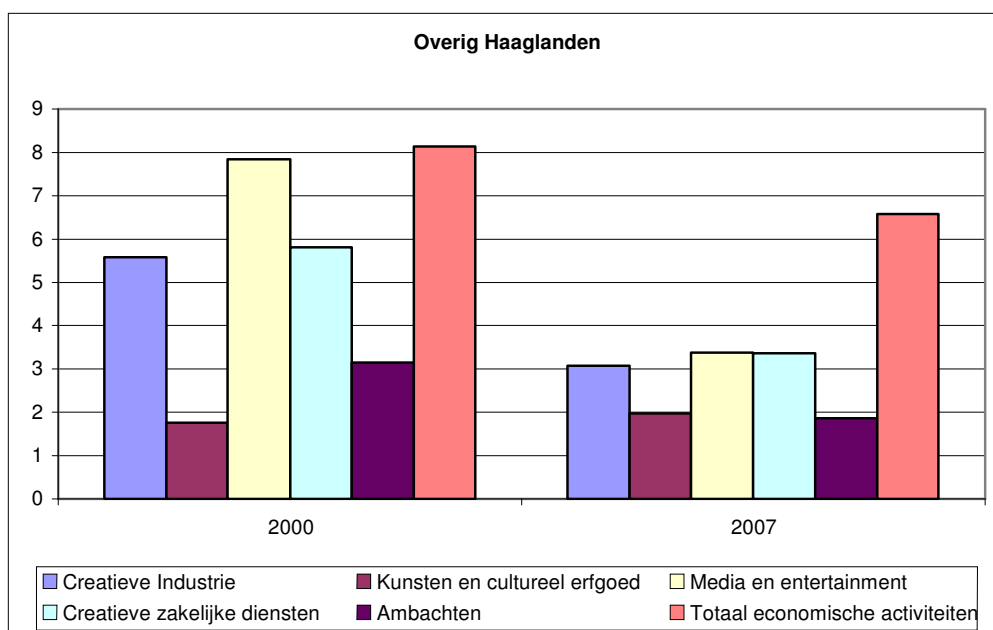
Figuur 3.4: Bedrijfsomvang Zoetermeer, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging

Bron: TNO op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

De bedrijven in overig Haaglanden waren in 2000 gemiddeld kleiner dan in Haaglanden als geheel. De bedrijven in de creatieve industrie vertoonden overeenkomsten met die in Den Haag. In 2008 waren ook hier de bedrijven gekrompen. Bedrijven in de creatieve industrie tellen 2 tot 3 werkzame personen, en zijn nu kleiner dan in Den Haag.

Figuur 3.5: Bedrijfsomvang overig Haaglanden, 2000 en 2008, voltijdbanen per vestiging

Bron: TNO op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

3.4 Starters in creatieve industrie en ambachten in Haaglanden

De startersratio (het aantal starters als percentage van het aantal ondernemingen) lag in 2001 in de regio Haaglanden een fractie hoger dan in de stad Den Haag, zowel voor de subsectoren in de creatieve industrie als voor de ambachten. In 2008 echter liggen de startersratio's voor mediasector, de creatieve zakelijke diensten en de ambachten in Den Haag hoger dan in de regio als geheel. Den Haag heeft zijn achterstand op dit punt dus kunnen inlopen.

Tabel 3.8: Aantal starters in regio Haaglanden creatieve industrie en ambachten (% van het totaal aantal vestigingen)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Kunsten en cultureel erfgoed	6,0	7,9	7,8	9,6	10,8	12,2	14,8	15,3
Media en entertainment	5,3	10,0	8,8	12,2	10,4	13,9	15,0	15,5
Creative zakelijke diensten	8,1	12,0	8,9	11,9	12,4	13,6	17,0	16,3
Ambachten	7,9	7,0	8,8	9,3	13,1	11,3	12,5	13,3

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

Tabel 3.9 geeft de starters weer naar oprichtingsjaar die nog actief zijn in 2008. De creatieve zakelijke dienstverleners vertonen het meest gebruikelijke patroon: na 6 zes jaar is ruim 60% van de bedrijven uit 2001 nog actief. Nieuwe ambachtelijke en media-ondernemingen lijken het beste stand te houden. Ondernemingen die in 2002 voor het eerst in de data verschijnen (vaak opgericht in de loop van 2001) hebben een lagere overlevingskans gehad dan bedrijven uit een eerdere lichting. De bedrijven uit 2002 startten vanuit een zeer ongunstige conjuncturele situatie.

Ook hier geldt dat de hier gepresenteerde cijfers een onderschatting kunnen zijn van de werkelijke dynamiek; ondernemingen die binnen de periode 2001-2008 zijn opgericht en weer zijn verdwenen, komen niet in de data terug.

Tabel 3.9: Percentage van de starters in regio Haaglanden, dat in 2008 nog actief is, naar oprichtingsjaar

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Kunsten en cultureel erfgoed	72,3	65,6	90,9	85,7	90,1	92,1	96,6
Media en entertainment	80,6	80,3	89,3	83,8	87,8	88,4	95,6
Creatieve zakelijke diensten	62,1	73,5	79,2	78,9	88,4	92,2	96,6
Ambachten	81,8	75,0	76,9	82,8	93,5	95,3	98,1

Bron: TNO, op basis van Bedrijfsregister Haaglanden

4 Creatieve industrie en ambachten Haaglanden vergeleken

In dit hoofdstuk worden creatieve industrie en ambachten in Haaglanden vergeleken met de Nederlandse situatie. Vervolgens worden de cijfers voor de gemeente Den Haag, als centrumgemeente van de regio, vergeleken met andere grote steden in Nederland.

4.1 Haaglanden ten opzichte van Nederland

Haaglanden onderscheidt zich ten opzichte van de Nederlandse situatie niet met een onder- dan wel oververtegenwoordiging in de creatieve industrie als geheel (tabel 4.1). Op het niveau van subsectoren komt naar voren dat de regio in de kunst- en cultuursector en in de creatieve zakelijke dienstverlening een lichte oververtegenwoordiging kent. In media en entertainment daarentegen kent de regio een relatieve ondervertegenwoordiging. Gelet op de dominante positie van de Noordvleugel van de Randstad in de media- en entertainmentindustrie wekt dit geen verbazing. In de Noordvleugel is 48% van de totale Nederlandse werkgelegenheid in media en entertainment geconcentreerd. Dit wordt met name veroorzaakt door de concentratie van omroeporganisaties, radio en televisie en filmindustrie.

In het oog springt daarnaast de sterke ondervertegenwoordiging van de ambachten in de regio Haaglanden ten opzichte van Nederland. Dit kan worden veroorzaakt door de spreiding van textiel- en kledingproductie over Nederland, die een groot deel van de ambachten uitmaken: traditioneel concentreren deze zich in het oosten en het zuiden van Nederland.

Tabel 4.1: Aandeel in economie 2007, in procenten

	Haaglanden	Nederland
Banen		
Creatieve industrie	3,4	3,4
Kunsten en cultureel erfgoed	0,7	0,6
Media en entertainment	0,8	1,0
Creatieve zakelijke diensten	1,9	1,8
Ambachten	0,2	1,1

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden, LISA

De werkgelegenheidsgroei in de creatieve industrie Haaglanden loopt achter op die in Nederland als totaal (tabel 4.2). Tussen 2000 en 2007 groeide de werkgelegenheid in Haaglanden met gemiddeld 0,4% per jaar tegenover + 3,8% in Nederland. Deze beperkte groei spreidde zich uit over alledrie de deelsectoren. Creatieve zakelijke dienstverlening en de mediasector kenden een lichte daling, terwijl deze sectoren in Nederland groeiden met respectievelijk +4,2% en +2%. De kunst- en cultuursector kende in Haaglanden bovendien een lagere groei dan in Nederland als geheel.

De periode 2000-2007 heeft echter twee gezichten. In de periode 2000-2005 is sprake van een daling van de werkgelegenheid in de creatieve sector in Haaglanden met ge-

middeld 2% per jaar. Vanaf 2006 kentert dat patroon en is sprake van een forse werkgelegenheids groei: in 2006 + 3%, in 2007+10% en in 2008 +8%.

Tabel 4.2: Gemiddelde jaarlijkse werkgelegenheids groei 2000-2007, in procenten

	Haaglanden	Nederland
Creatieve industrie	0,4	3,8
Kunsten en cultureel erfgoed	3,9	6,1
Media en entertainment	-0,7	2,0
Creatieve zakelijke diensten	-0,3	4,2
Ambachten	3,0	-0,3
Totaal economische activiteiten	0,6	1,0

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden, LISA

Ondanks de eerder gesignaleerde schaalverkleining van de economie in Haaglanden in het algemeen en van de creatieve industrie in het bijzonder, zijn de bedrijven in de regio Haaglanden gemiddeld groter dan in Nederland (tabel 4.3). Daarbij valt te denken aan:

- podia en cultuurgezelschappen in de subsector kunst en cultuur;
- uitgeverijen in de subsector media en entertainment;
- technische ontwerpbureaus in de subsector creatieve zakelijke dienstverlening.

Enige uitzondering hierop vormt de ambachtelijke sector: deze is in Haaglanden kleinschaliger dan in Nederland. Dit onderstreept dat in Nederland als geheel de ambachtelijke sector een meer industrieel karakter heeft. Daar komt bij dat de textiel- en kledingindustrie in Nederland nog steeds banen uitstoot. Bij interieurbouw en in de meubelmakerij groeit het aantal banen en vestigingen in heel Nederland juist (CBS).

De relatieve kleinschaligheid van bedrijven in de creatieve industrie ten opzichte van de gehele economie komt naar voren zowel op regionaal als nationaal niveau. Bedrijven in de creatieve sector zijn gemiddeld twee keer zo klein als in de economie als totaal.

Tabel 4.3: Bedrijfs grootte 2007, in voltijd banen per vestiging

	Haaglanden	Nederland
Creatieve industrie	4	2
Kunsten en cultureel erfgoed	3	2
Media en entertainment	4	2
Creatieve zakelijke diensten	4	2
Ambachten	2	4
Totaal economische activiteiten	8	5

Bron: Bedrijfsregister Haaglanden, LISA

4.2 Den Haag ten opzichte van referentiesteden

Den Haag is vergeleken met de drie andere grote steden in de Randstad en met vier steden buiten de Randstad die een creatief profiel hebben (Eindhoven, Arnhem, Nijmegen en Groningen).³

Den Haag vertoont een afwijkend beeld: terwijl de werkgelegenheid in de creatieve industrie tussen 2000-2007 in alle referentiesteden is gegroeid, is deze in de Hofstad daarentegen gedaald. Arnhem en Utrecht laten de hoogste gemiddelde jaarlijkse groei zien in de periode 2000-2007.

Eerder is de groeispurt van Den Haag beschreven sinds 2006. Deze wordt zichtbaar in de cijfers: de negatieve groei tussen 2000-2005 met gemiddeld -4,5% per jaar is teruggebracht tot een zeer beperkte negatieve groei van -0,4% gemiddeld per jaar tussen 2000-2007. In Den Haag hebben alle subsectoren in de creatieve industrie zich weten te herstellen. Opmerkelijk is de groei van de ambachtelijke werkgelegenheid in Den Haag; samen met Arnhem realiseert de Hofstad de sterkste groei. In Den Haag is deze groei ook structureel.

Tabel 4.4: Gemiddelde jaarlijkse groei voltijdbanen creatieve industrie (incl. subsectoren) en ambachten, 2000-2007, Den Haag en zeven referentiesteden, in procenten (tussen haakjes gemiddelde jaarlijkse groei 2000-2005)

	Den Haag	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht
Creatieve Industrie	-0,4 (-4,5)	3,6 (0,9)	3,2 (0,1)	5,4 (3,0)
Kunsten en cultureel erfgoed	1,7 (-0,8)	8,0 (7,0)	7,4 (6,8)	5,7 (1,3)
Media en entertainment	-0,1 (-1,8)	1,3 (-0,6)	0,0 (-4,3)	4,8 (4,3)
Creatieve zakelijke diensten	-1,5 (-7,9)	3,1 (-1,4)	3,6 (0,2)	5,5 (3,2)
Ambachten	2,2 (0,7)	-0,6 (-4,8)	-4,3 (-7,0)	1,1 (-1,0)
Totale economie	1,2 (1,3)	1,6 (1,0)	0,5 (0,0)	0,5 (-0,5)
	Eindhoven	Arnhem	Nijmegen	Groningen
Creatieve Industrie	4,4 (2,9)	5,0 (0,6)	2,6 (0,4)	2,2 (-2,2)
Kunsten en cultureel erfgoed	3,9 (-0,8)	5,2 (3,7)	4,6 (2,5)	2,2 (-0,2)
Media en entertainment	0,7 (2,7)	0,8 (-2,6)	-3,2 (-5,1)	1,9 (-3,9)
Creatieve zakelijke diensten	5,7 (3,8)	6,5 (0,5)	5,4 (3,3)	2,5 (-1,9)
Ambachten	-1,4 (-7,5)	2,5 (-2,3)	-1,2 (-7,7)	0,5 (-1,3)
Totale economie	1,3 (0,1)	0,7 (0,0)	1,4 (0,6)	1,1 (0,2)

Bron: TNO, op basis van LISA; De Bruijn ea 2007

De positie van de creatieve zakelijke dienstverlening in Den Haag vraagt aandacht. De afname van de werkgelegenheid in deze subsector contrasteert met de ontwikkeling ervan in de referentiesteden. De creatieve zakelijke dienstverlening is de motor van de creatieve industrie, met het grootste aandeel in banen, de hoogste gemiddelde omzet per vestiging en de hoogste gemiddelde winst per vestiging (Rabobank in Roso e.a. 2008). Verlies van creatieve zakelijke dienstverlening heeft daardoor relatief omvangrijke gevolgen voor de werkgelegenheid en het bruto regionaal product. In alle referentiesteden

³ De data voor de referentiesteden zijn betrokken van LISA; de meest recente data hebben betrekking op het jaar 2007. Ter vergelijking zijn voor Den Haag de gegevens over 2007 gebruikt uit het Bedrijfsregister Haaglanden.

behalve Amsterdam lag de gemiddelde jaarlijkse groei van de creatieve zakelijke dienstverlening hoger dan de groei in de creatieve sector als geheel. De groei van creatieve zakelijke diensten in de referentiesteden loopt uiteen van +2,5% gemiddeld per jaar in Groningen tot +6,5% in Arnhem.

In de referentiesteden groeit de werkgelegenheid van de creatieve industrie en groeit die bovendien sneller dan in de economie als geheel. Op basis van de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de creatieve industrie zijn de referentiesteden in drie klassen onder te verdelen:

Tabel 4.5: Classificatie referentiesteden naar werkgelegenheids groei creatieve industrie

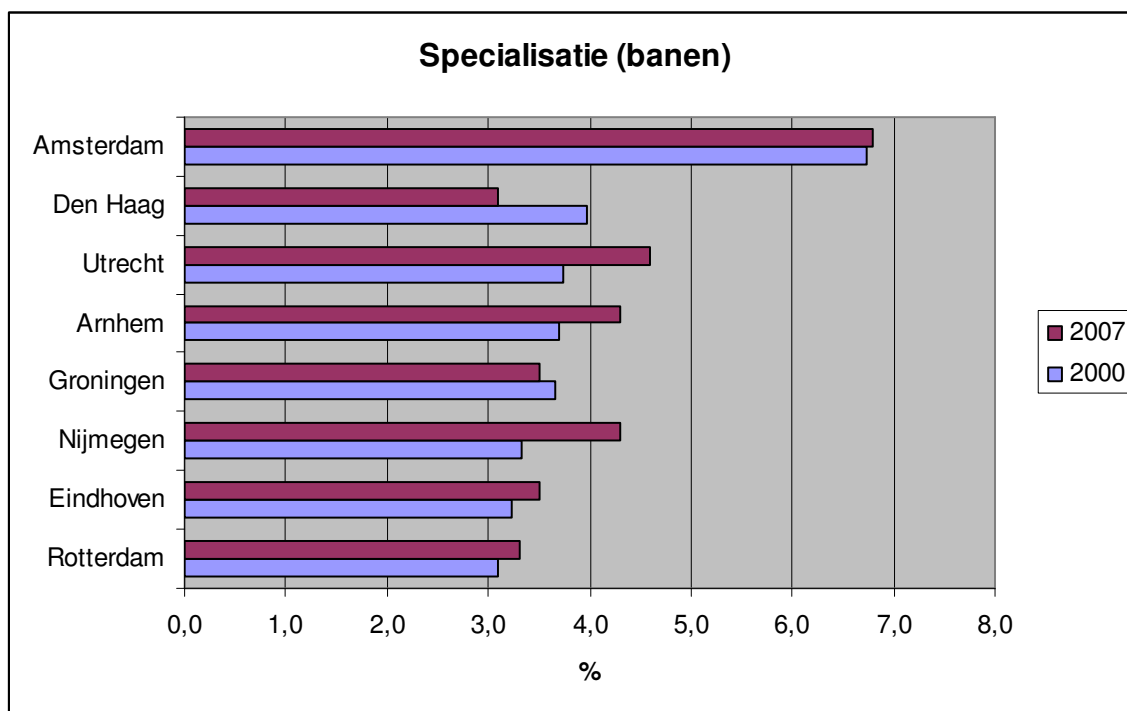
Gemiddelde jaarlijkse groei werkgelegenheid 2000-2007	Groeiverschil werkgelegenheid creatieve industrie-gehele economie	Referentiesteden
< 3%	< 2 procentpunt	Nijmegen, Groningen
3-5%	2-4 procentpunt	Rotterdam, Amsterdam, Eindhoven
5% en hoger	4 procentpunt en hoger	Arnhem, Utrecht

Bron: TNO, op basis van LISA

Arnhem en Utrecht komen uit de cijfers naar voren als succesvolle steden met een creatieve industrie die sterk groeit boven de economie uit. De steden beschikken kennelijk over gunstige vestigingsvoorwaarden voor creatieve industrie. Daarbij moet worden gedacht aan de aanwezigheid van creatieve opleidingen (arbeidsmarkt) en geschikte bedrijfshuisvesting (locatie) maar ook aan afnemers (markten), samenwerkingspartners (netwerkeconomie) en gespecialiseerde adviseurs (banken, accountants, juridisch adviseurs). De beschikbaarheid van markten, partners en adviseurs maakt Amsterdam aantrekkelijk voor ondernemers in de creatieve industrie, reden waarom zich hier 14% van de totale Nederlandse werkgelegenheid in de creatieve industrie concentreert. Utrecht heeft nog een additioneel voordeel vanwege zijn centrale ligging ten opzichte van markten.

In hoofdstuk 2 werd al duidelijk dat het aandeel van de creatieve industrie in Den Haag in de gehele economie was teruggelopen van 4% naar 3,7%. Dit werd veroorzaakt door de snellere groei van de totale werkgelegenheid ten opzichte van de relatief bescheiden groei in de creatieve sector. In het voorgaande is geschetst dat in zes referentiesteden de creatieve industrie telkens een hoger groeiniveau gemiddeld per jaar heeft gerealiseerd dan de economie als geheel. Met uitzondering van Groningen heeft dat geleid tot een toenemende specialisatie in de creatieve industrie. Van de referentiesteden blijft Amsterdam de grootste specialisatie kennen (7,7% van de lokale economie). Den Haag en Rotterdam hebben een vrijwel gelijke mate van specialisatie (figuur 4.2)

Figuur: 4.1: Specialisatie Den Haag en referentiesteden in creatieve industrie, 2000+2007, creatieve industrie als aandeel in gehele werkgelegenheid

Bron: TNO, op basis van LISA

Ten tijde van dit onderzoek hadden de meest recente cijfers vanuit LISA voor de referentiesteden betrekking op het jaar 2007. Het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam publiceerde onlangs cijfers over de creatieve industrie in de vier grote steden over de periode 2007-2008. Op basis hiervan geven tabellen 4.6 en 4.7 een update van de positie van Den Haag ten opzichte van drie referentiesteden.

Tabel 4.6: Aantal werkzame personen* vier grote steden per 1 januari 2008

	Den Haag	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht
Creatieve Industrie	10.129	34.638	10.816	9.645
Kunsten en cultureel erfgoed	2.984	10.485	2.220	2.380
Media en entertainment	2.591	12.595	2.797	1.570
Creatieve zakelijke diensten	4.554	11.558	5.799	5.695

* inclusief personen die minder dan 12 uur/week werkzaam zijn

Bron: Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam

Amsterdam blijft met bijna 35.000 werkzame personen in de creatieve industrie de koploper in Nederland. Den Haag, Rotterdam en Utrecht houden elkaar met ieder circa 10.000 werkzame personen goed in evenwicht. Op het niveau van subsectoren is de specialisatie duidelijk van Den Haag in kunsten en cultureel erfgoed. Ook echter komt de ondervertegenwoordiging naar voren van de creatieve zakelijke dienstverlening.

Tabel 4.7: Groei aantal werkzame personen* vier grote steden 1 januari 2007-1 januari 2008

	Den Haag	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht
Creatieve Industrie	846 (9,1%)	2.044 (6,3%)	934 (9,5%)	-18 (-0,2%)
Kunsten en cultureel erfgoed	222 (8%)	401 (4%)	163 (7,9%)	-146 (-5,8%)
Media en entertainment	185 (7,7%)	1.061 (9,2%)	115 (4,3)	59 (3,9%)
Creatieve zakelijke diensten	439 (10,7%)	583 (5,3%)	656 (12,8%)	69 (1,2%)

* inclusief personen die minder dan 12 uur/week werkzaam zijn

Bron: Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam

De gegevens over de periode 2007-2008 laten zien dat Den Haag en Rotterdam zich op een gelijke manier ontwikkelen, met de sterkste groei in de creatieve zakelijke dienstverlening. De positie van Rotterdam in deze subsector is wel sterker: ze is groter en groeit sneller. De kunstensector in Den Haag ontwikkelt zich bovengemiddeld goed in vergelijking met de andere grote steden. Door de groei van de creatieve sector in Den Haag en de stagnatie in Utrecht is Den Haag de Domstad nu voorbijgestreefd. Het is zaak dat Den Haag deze groei blijft vasthouden.

5 Conclusies

5.1 Trends

Per saldo is tussen 2000 en 2008 het aantal banen in de creatieve industrie in Den Haag met 400 gestegen, en het aantal vestigingen met 1.100. Vanaf 2006 is een groeispurt waarneembaar, met name in de culturele sector en in de creatieve zakelijke dienstverlening. In de voorgaande periode (2000-2005) gingen 1.200 banen verloren.

Vanaf 2006 is het aantal voltijdbanen jaar op jaar gestegen, waarbij het niveau van groei in de creatieve industrie hoger lag dan in de economie als geheel. Met name in 2007 piekt de werkgelegenheidsgroei in de creatieve industrie. In 2008 ligt de stijging meer in lijn met de algemene economische ontwikkeling. Over de gehele periode (2000-2008) groeit de werkgelegenheid in de gehele economie echter sneller dan in de creatieve industrie (+1,6% gemiddeld per jaar tegenover +0,6% gemiddeld per jaar).

In de creatieve industrie is het aantal vestigingen sneller gestegen dan het aantal banen. Ook voor wat betreft het aantal vestigingen piekt de stijging in 2007, wanneer de groei van het aantal vestigingen in de gehele economie fors wordt overtroffen. De groei in 2006 (t.o.v. 2005) en in 2008 (t.o.v. 2007) ligt op dezelfde lijn als in de economie als geheel.

5.2 Kracht en zwakte Den Haag

Op het niveau van de subsectoren heeft Den Haag een specialisatie in de kunst- en cultuursector, waaronder het cultureel erfgoed. Deze specialisatie komt het meest naar voren in regionaal perspectief; in nationaal perspectief blijkt de Haagse specialisatie beperkt. Een grote aanwezigheid van kunst- en cultuurvoorzieningen kan wel bijdragen aan een aantrekkelijk woon- en leefklimaat, zeker voor internationaal georiënteerde werknemers.

Den Haag lijkt inmiddels aansluiting te hebben gevonden bij de ontwikkeling van de creatieve industrie in referentiesteden. De groeispurt sinds 2006 wordt zichtbaar in de cijfers: de negatieve groei tussen 2000-2005 met gemiddeld -4,5% per jaar is teruggebracht tot een zeer beperkte negatieve groei van -0,4% gemiddeld per jaar tussen 2000-2007. In Den Haag hebben alle subsectoren in de creatieve industrie zich weten te herstellen. Opmerkelijk is de groei van de ambachtelijke werkgelegenheid in Den Haag; samen met Arnhem realiseert de Hofstad de sterkste groei. In Den Haag is deze groei ook structureel. Op basis van de meest recente cijfers (2007-2008) vertoont Den Haag een vergelijkbare groei met die van Rotterdam.

Hoewel de ontwikkeling van de creatieve zakelijke dienstverlening zich in Den Haag herstelt, vraagt deze subsector wel aandacht. Ten opzichte van referentiesteden is ze relatief klein. Binnen het geheel van de creatieve industrie heeft ze echter, door een hogere arbeidsproductiviteit en hogere winstmarge wel de beste bedrijfseconomische uitgangspositie.

5.3 Regio manifesteert zich

In de regio Haaglanden manifesteert Delft zich als een groeimagneet, met name in de creatieve zakelijke dienstverlening en in mindere mate in de kunst- en cultuursector. Delft zag het aantal voltijdbanen in de creatieve industrie met 800 groeien, tegen 400 in Den Haag. Tussen 2000 en 2008 groeide het aantal voltijdbanen in de Delftse creatieve zakelijke dienstverlening met 600, tegen een daling van 100 in Den Haag. De creatieve zakelijke dienstverlening kent in Den Haag, ondanks de daling, wel nog steeds de grootste concentratie: 9.000 voltijdbanen oftewel 46% van het totaal van Haaglanden. Den Haag trekt ook het grootste aandeel van de recente groeispurt naar zich toe: 55% van de aanwas sinds 2006 landt in Den Haag.

Zoetermeer verliest banen in de creatieve industrie, met name door afname van de banen in de creatieve zakelijke dienstverlening. Daar staat tegenover dat het aantal banen in de kunst- en cultuursector in Zoetermeer verdrievoudigd is (van 70 naar 210). De zes gemeenten die Overig Haaglanden vormen, zagen eenzelfde ontwikkeling in de culturele sector (van 170 voltijdbanen naar 490). De kunst- en cultuursector vindt dus in heel Haaglanden een goede voedingsbodem.

5.4 Beleidscontext en aanbevelingen

Het programma Den Haag Creatieve Stad is gestart in 2005. Het is niet eenvoudig om aan te geven welk deel van de groei van banen en vestigingen in de creatieve industrie in Den Haag is toe te schrijven aan het programma Den Haag Creatieve Stad. De stijging van werkgelegenheid en vestigingen wijkt weinig af van de algemene economische trend, zowel in de opgaande als de neergaande periodes. Zonder het programma Creatieve Stad Den Haag zou de groei van de creatieve industrie echter waarschijnlijk lager zijn uitgevallen. Het programma heeft bijgedragen aan het beschikbaar komen van fysieke ruimte voor creatieve industrie, aan ondersteuning van initiatieven voor netwerkvorming en bedrijvigheid en aan zichtbaarheid en profilering van de creatieve sector in een stad die wordt gedomineerd door overheidsdiensten en internationale organisaties. Ten opzichte van het landelijke beeld kent de regio Haaglanden geen specialisatie in de creatieve industrie. Een lichte specialisatie tekent zich af in de kunsten en cultureel erfgoed, en in de creatieve zakelijke diensten. Dit beeld kan echter in de komende periode minder gunstig worden: op nationaal niveau groeit de creatieve industrie sneller dan op regionaal niveau. Dat geldt in alle deelsectoren van de creatieve industrie: in Haaglanden groeit de kunstensector minder snel, terwijl de mediasector en de creatieve zakelijke diensten een daling laten zien tegenover een stijging in Nederland als geheel.

Voortzetting van het programma Creatief Den Haag wordt daarom aanbevolen om de randvoorwaarden voor vestiging te optimaliseren. Voor het succes van ondernemingen is dat echter niet voldoende.

- De vraag dringt zich op in hoeverre er sprake is van krachtig lokaal of regionaal netwerk tussen opdrachtgevers en opdrachtnemers om het economisch potentieel van de creatieve sector te verankeren. De creatieve sectoren in Amsterdam en Eindhoven leveren goede prestaties via dit model.
- Ook een netwerk tussen opdrachtnemers vanuit verschillende disciplines kan bijdragen aan de versterking van de Haagse creatieve industrie: interactie kan bijdragen aan een breder en innovatiever aanbod. Dat zou kunnen aansluiten bij de behoeften van belangrijke klantgroepen in Den Haag zoals consultancy en rijksoverheid.

- Tenslotte moet worden stilgestaan bij de economische effecten van schaalverkleining en het grote aantal parttime banen in de creatieve sector. Hieruit kunnen toekomstige beleidsmaatregelen voortvloeien, bijvoorbeeld in de sfeer van ruimtelijke ordening (functiemenging op wijkniveau).

Wat relevant is voor het overleven en verankeren van creatieve bedrijven is de aanwezigheid van afnemers, van markten. Daarbij kan als eerste de zakelijke markt worden onderscheiden. De creatieve zakelijke dienstverlening mist, in vergelijking met Amsterdam en de gehele Noordvleugel van de Randstad, de schaal van bedrijfsleven die een motor is voor de subsector.

De media en entertainmentsector floreert als er sprake is van een netwerk van contentproducenten en media. Mediabedrijven in de Noordvleugel van de Randstad zijn op die manier sterk met elkaar verknoot en contentproducenten kunnen schakelen tussen afnemers. De mediasector in de regio Haaglanden leunt zwaar op enkele grote mediabedrijven die onder druk staan.

De grootste potentiële klantgroep wordt gevormd door overheid en (internationale) non-gouvernementele organisaties. Behalve aan traditionele creatieve producten (mediaproductie, ontwerp) hebben deze organisaties ook behoefte aan innovatie van werk- of overlegvormen. Organisaties zoals Kunstenaars&Co bieden creatieve ondernemers het perspectief dat zij hun talent juist ook voor dit soort dienstverlening kunnen inzetten.

Daarnaast zal met name de particuliere markt zich moeten manifesteren. De toenemende welvaart in het algemeen en de koopkracht van de groeiende groep internationale werknemers in het bijzonder betekenen een groeiemarkt voor bestedingen in kunst en cultuur en in ambachtelijke producten.

- De ambachtelijke bedrijven in Den Haag vertonen een hogere groei van werkgelegenheid dan de creatieve industrie en de economie als geheel. Uit andere onderzoeken komt naar voren dat de groei in de ambachten met name schuilt in bedrijven die maatwerk leveren in meubels, mode en sieraden;
- Een sterke sector kunsten en cultureel erfgoed draagt bij aan de aantrekkelijkheid van een stad en vormt zo een vestigingsplaatsfactor, zeker in een stad die zich profileert als vestigingsplaats voor internationale organisaties. Gelijktijdig hebben ondernemers in de kunsten en cultureel erfgoed het moeilijkste businessmodel, met dikwijls een sterke subsidieafhankelijkheid.

Literatuur

de Bruijn, P., J. van Brussel, P. Rutten, W. Manshanden 2007: *Creatief Den Haag. De creatieve industrie in de regio Haaglanden - omvang, specialisatie, dynamiek en vestigingsklimaat*. Delft: TNO

Florida, R., (2002): *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books

Gemeente Delft (2007): *Programmabegroting 2008-2011*

Gemeente Delft (2007): *Delft meer dan Blauw. Langetermijn cultuurvisie 2017*

Gemeente Den Haag (2007): *Creatieve Stad Den Haag*

Gemeente Den Haag (2007): *voortgangsrapportage Creatieve Stad Den Haag*

Gemeente Zoetermeer (2007): *Programma Kenniseconomie en innovatie. Zoetermeer 2008*.

Landry, C. (2000): *The creative city. A toolkit for urban innovators*. London: Earthscan

Roso, M, O. Koops, J. van Brussel, J. van der Hammen, P. Rutten, J. Huismans (2008): *Cross Media Monitor 2008*. Hilversum: Stichting Innovator Cross Media Network

Roso, M., Th. van Bree, E. Rietveld (2008): *Versterking industrie Utrecht*. Delft: TNO

Rutten, P., W. Manshanden en R. Koops (2004): *Creatieve industrie in Amsterdam en de regio*. Delft: TNO-STB

Vroonhof, P.J.M., en J.M.J. Telussa 2007: *Activiteiten ondernemerschap in Nederland beperkt*.

Ondertekening
Delft, <datum>

TNO Bouw en Ondergrond

<naam afdelingshoofd>
Thijmen van Bree
Elmer Rietveld
Afdelingshoofd

Monique Roso

Auteur